

18124
1548/11

wee

NEB

869
1942

XXV. J. 17

ГР. С. ПЪРЛИЧЕВЪ

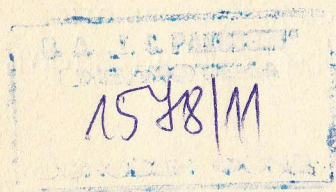

ИЗБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ

СЪ ПРЕДГОВОРЪ ОТЪ
ГЕОРГИ КОНСТАНТИНОВЪ

ХЕМУСЪ
А. Д. ЗА КНИГОПЕЧАТАНЕ И ИЗДАТЕЛСТВО
СОФИЯ

I 4124

ПЕЧАТНИЦА „КУЛТУРА“ — СОФИЯ

ГРИГОРЪ С. ПЪРЛИЧЕВЪ

И въ сждбата на Пърличева се отразяват ясно нѣкои отъ най-типичнитѣ моменти и прояви на нашето народностно възраждане, и неговиятъ животъ, въ своитѣ основни линии, се движи по насоки, предопредѣлени, отъ външнитѣ и вътрешни условия на народното битие, за всички изпъкващи дейци отъ оная епоха. Като Априлова, Д-ръ Селимински и Димитра Миладиновъ, и той най-напредъ е носителъ на гръцка образованостъ и на гръцки културни идеали. Този „моментъ“ въ развитието на Пърличева е отекченъ отъ факта, че той, Пърличевъ, е гркъ по мисль и грамотностъ дори въ шестдесетитѣ години — до насилствената смъртъ на братя Миладинови. Като Неофита Бозвели и П. Р. Славейковъ, Пърличевъ води неравна борба съ гръцки владци и понася тежки страдания. Като Раковски, той възпѣва волнитѣ, героични българи, бранители на народната чesть, и пише тѣжна автобиография, цель на която сж не външни описания, а вътрешната, духовната енергия, устояла на всички изпитания въ името на народната правда . . . Най-после, въ битието на Пърличева има и единъ Паисиевски случай:

— Беденъ, боленъ и постоянно меланхоличенъ студентъ въ Атина, Пърличевъ често слуша подигравки отъ гърцитѣ къмъ неговитѣ родни братя. И пише после въ Автобиографията си: „Когато костурскитѣ майстори вървѣха вечеръ предъ университета и си говорѣха български, съученицитѣ ми казваха: — „Ето, минаватъ воловетѣ“. Кжсаше ми се сърдцето. Оскърбенъ въ народното честолюбие, тлѣхъ отъ гнѣвъ и не можехъ да го излѣя.“

Не напомнятъ ли ни тия признания мжкитѣ на Паисия въ Света гора и препирнитѣ на Раковски въ Куру-чешме?

Ето какъ, на фона на епохата, всички първенци биватъ сближени не само съ идейнитѣ насоки на своята дейностъ, но и съ външната обстановка на живота си. И, все пакъ, тѣ — защото сж първенци — сж и рѣзко обособени. Обособенъ е и Пърличевъ — и то толкова силно, че изглежда изолиранъ, съществуващъ нѣкакъ самъ за себе си и за родното си мѣсто. Едва въ наши дни, четиридесетъ и петъ години следъ смъртта му, той започва да расте на фона на историята и дѣлото му изпъква съ своето общобългарско значение.

*

Пърличевъ е между преднитѣ дейци за българско национално свѣстяване въ Македония презъ втория (Миладиновския) периодъ отъ нейната духовна история.

Първиятъ, Паисиевскиятъ периодъ, е характеренъ съ туй, че роденитѣ въ Македония дейци, като Паисий и Неофитъ Рилски, отидоха на северъ и тамъ изразходваха усилията си, станаха първи двигатели на Възраждането. По това време въ Македония се явиха дветѣ първи български печатници (на Н. Карастояновъ въ Самоковъ и на х. Теодосий въ Солунъ). Отъ Македония е родоначалникътъ на периодичния ни печатъ К. Фотиновъ, въ Македония работѣха първи следпаисиевски просвѣтителни като Иоакимъ Кърчовски, Кирилъ Пѣйчиновичъ, Иорданъ х. Константиновъ Джинотъ¹. Отъ Македония (Скопие, 1830) се почна най-напредъ борбата срещу гръцката патриаршия. И затова, съ голѣмо основание още проф. Маринъ Дриновъ, като отбеляза, че първата българска печатница е уредена въ Солунъ — градътъ на „словенското просвѣщение“, посочи: „Изобщо може да се каже, че Македонскитѣ българи сж захванале да се събуждатъ по-рано отъ източнитѣ.

¹ Н. Карастояновъ и К. Фотиновъ сж отъ Самоковъ, който граничи съ Македония и е подъ духовна зависимостъ отъ Рилския манастиръ.

Доста е да си наумимъ, че Македонци сж: и Паисий, отъ когото се захваща историята на българското възраждане, и Кирилъ Тетовецъ Пѣйчиновичъ, авторътъ на една отъ първитѣ печатни български книги, която е издадена още на 1816 г. въ Будинъ, и Неофитъ Рилски, патриархътъ на българскитѣ учители, и Христаки Павловичъ Дупничанинъ, и Иоанъ Димитриевичъ Охриданинъ, единъ отъ първитѣ български книгоиздателъ въ Цариградъ, и много други отъ първитѣ дейци по възраждането на българския народъ“¹ . . .

Миладиновскиятъ периодъ отъ духовната история на Македония се характеризира съ героична мѣстна борба за българска просвѣта и черква, Димитъръ Миладиновъ и следъ него Григоръ Пърличевъ сж главнитѣ дейци вътре въ Македония. Константинъ Миладиновъ и Райко Жинзифовъ подпомагатъ движението отвънъ, чрезъ въздействие надъ славянофилитѣ въ Русия и другадѣ.

*

Три факти правятъ отъ Пърличева исторически важна личностъ: 1. поемата му „Сердарътъ“ наградена въ Атина презъ 1860 год. 2. борбата му за въвеждане на българския езикъ въ училища и черкви, и 3. Автобиографията му, въ която сж отразени неговата несломима воля, неговата здрава мъдростъ и нравствениятъ националенъ идеализъмъ на македонския българинъ. Най-ценни за българската история сж последнитѣ два

¹ Вж. „Първата българска типография въ Солунъ и нѣкои отъ напечатанитѣ въ нея книги“, въ „Периодическо списание“ кн. XXXI, 1889 год. Срѣдецъ, и въ „Съчинения на М. С. Дриновъ“ томъ II. Издава Българската Академия на наукитѣ. София, 1911 год. стр. 425 нат.

За културната зависимостъ и изобщо за историческата съдба на Македония и България вж. крайно интересната статия на проф. А. Теодоровъ-Баланъ: „Македония и България като духъ и сила“, въ „Сборникъ въ честъ и въ паметъ на Луи Леже“ София, 1925 год., стр. 211 нат.

„факта“ отъ дейността на Пърличева. Поетичното му дѣло е откъснато отъ движението на българската поезия, то влиза повече въ гръцката литературна история. За българитѣ е отъ значение само туй, че чрезъ Пърличева сж показали една ценна възможность за приобщаване къмъ чужди езици и култури. Стиховетѣ, които Пърличевъ написа на български, или по-точно на славянски езикъ, сж безъ всѣкаква художествена стойность. Тѣ косвено указватъ колко пагубно е било влиянието на гръцката образованость дори надъ такива силни натури. Единъ роденъ, даровитъ поетъ е лишенъ отъ възможность да може да твори на своя майчинъ езикъ! Това „обстоятелство“ тежи страшно въ съзнанието на Пърличева — до тамъ, че той се чувствува раздвоенъ, а понѣкога и виновенъ предъ родната история.

Има отъ Пърличева една изповѣдь, озаглавена „Мечта на единъ старецъ“, въ която е предадена съ цѣлия трагизмъ мжката на единъ отчуждаванъ отъ народа си патриотъ. Въ нея се борятъ съзнанието за грѣховно незнание на майчиния езикъ и утехата, че, все пакъ, като не е забравилъ произхода си, е прославилъ косвено и цѣлия си родъ („Въ гръцката столица се прослави българското име“). Тамъ, въ разговоръ съ себе си, съ своя духъ, Пърличевъ се извинява: — „Азъ не писахъ за гърцитѣ, освенъ по твоя заповѣдь. Сжщия, който ми наложилъ едно дѣло, може ли да ме кори за извършването му? Ти знаешъ причинитѣ, поради които отдавна не съмъ писалъ по български. Щешъ ли да ме заставишъ на старости да грача като гарванъ, когато на младости съмъ пѣялъ хубавичко? . . . Когато азъ следъ тригодишно учителствуване добихъ 1200 гроша и съ нихъ, още маловръстенъ и неопитенъ, се готвихъ да тръгна за въ Атина, да се уча на Омира и Иродота, де бѣше ти? Какъ тогава не ми се яви, да ме отбиешъ отъ тоя пътъ и да ми посочишъ Киевъ или Прага? Какъ сега

ме нудишъ да пиша по български, когато не си ми доставилъ ни единъ, поне единъ български словарь?“¹

Пърличевъ се страхува да не би поколѣнния да не разбератъ, че не той, а „времето“, условията сж виновни да не може да пише по български. И този „страхъ“ е още едно указание за силата на неговото национално съзнание отъ 1860 г. нататѣкъ.

Слабото владѣне на българския езикъ личи въ нѣколкото стихотворни опити на Пърличева и въ превода на „Илиада“. Въ прозата той е много по-грамотенъ и близкъ до говоримия македонски диалектъ.

Всички тия проблеми, свързани съ дѣлото на Пърличева и типични за нашето народностно възраждане, се изясняватъ чрезъ едно внимателно вникване въ живота на Пърличева. Рано, тридесетгодишенъ, следъ като се е прославилъ въ Атина и е ималъ възможность изведнажъ да се издигне, да „направи кариера“ за личното си преуспѣване, Пърличевъ изоставя всички младежки мечти за щастие и личенъ напредѣкъ, за да се отдаде изцѣло на дѣлото за национално свѣстяване на народа си. Туй пречупване въ жизнената линия на Пърличева е между най-важнитѣ прояви въ историята на македонското национално самоосъзнаване.

*

Пърличевъ се е родилъ на 18 януарий 1830 или 1831 година отъ крайно бедни родители. Баща му се поминалъ още когато той билъ на шестъ месеца и грижитѣ по отглеждането му легнали върху майката — Мария Гьокова, трудолюбива, безстрашна и мжжествена жена, каквито едно време е имало много изъ нашитѣ земи и които създадоха здравата нравственость на народа ни. На тия измжчени майки,

¹ „Мечта на единъ старецъ“ е печатано въ в. „Балканъ“ год. I, бр. 15, отъ 28. IV. 1883 г. Нея Пърличевъ написалъ като отговоръ на поканата за сътрудничество въ този вестникъ.

винаги облѣчени въ черно, не знаещи никаква друга радостъ и никаква друга грижа, освенъ радостъта и грижата на семейството, мълчаливо търпеливи и горди, нашата култура дължи повечето отъ своитѣ творци. Не случайно тѣ сж възпѣвани още отъ първитѣ ни поети (Чинтуловъ, Ботйовъ, Вазовъ), които въ изповѣди и автобиографични страници признаватъ, че всичко дължатъ на майка си. И Пърличевъ посвещава най-сърдечнитѣ страници отъ Автобиографията си на своята героична майка. Заслужава да се напише специаленъ етюдъ за тия страници, гдето той представя нейната здрава осанка, трудолюбието и упоритостъта ѝ — особено онзи моментъ, когато той — малко дете още — я вижда да пере и носи на главата си тежки, мокри килими, скриваща нарочно болкитѣ си и стѣпяща здраво, за да не разбере детето ѝ, че се мъчи! Или въ затвора, когато го вижда — него, единствената ѝ опора и надежда! — окованъ въ вериги, оклеветенъ и смазанъ: „Майка ми ме повика и като ме цѣлуна: „бжди ми юнакъ, ми каза — ако ли не, азъ ще умра отъ скръбъ. Четири сирачета маленки ми останахте отъ татка си, ти даже и не го помнишъ, ти бѣше шестмесечно младенче седаче. Прехранила съмъ ви съ юначко земледѣлие и чуждеработничество. Не бой се! Предъ св. Климента горятъ безбройни ламбади. Ако ми се уплашишъ, харамъ да ти е млѣкото ми“. — Много ме възхити великодушieto на полумъртвата ми майка и весело ѝ отговорихъ: „Тако ми св. Атанаса, когато славиме, нѣма да те оскърбя. Както дѣсега, така и дѣсега ќе бжда достоенъ твой синъ...“

Отъ майка си Пърличевъ наследява едно пословично трудолюбие, което го издига отъ низинитѣ на последната бедностъ до положението на просвѣтенъ народенъ водачъ. Туй трудолюбие Пърличевъ цени и като българска национална добродетель. — „Българското трудолюбие рѣдко се намира въ другитѣ на-

роди, то ни е облагородило, то е било, е, и ще бжде наше спасение. Ако е истина, че бездѣлието е майка на вситѣ зла, то тѣй сжщо истинно е, че трудътъ е баща на вситѣ добрини. Какво преимущество могатъ да иматъ предъ насъ другитѣ народности? Като слушалъ съмъ всеобщитѣ надъ българщината ругания, цѣлий животъ съмъ прекаралъ съ мисълта, че не струвамъ нищо. Тази сжща мисълъ ме отстранявала отъ най-високитѣ крѣгове на обществото, безъ които никой не бива знаменитъ гражданинъ, нито писателъ. Вѣрно е, че горделивий никога не прокопсува, но вѣрно е и такожде, че и който презира себе си е самоубийца. Първиятъ грѣхъ, разбира се, е по-опасенъ, но ние, българе, трѣбва да се пазимъ повече отъ втория: трѣбва да уповаваме на силитѣ си, на трудоветѣ си“. (Автоб.).

Темата за трудолюбието Пърличевъ засѣга и въ „Мечта на единъ старецъ“, гдето, следъ като говори за бждещето на България, заключава: — „Трудътъ е здравие, трудътъ е трезвенностъ. Който се труди е веселъ, а безъ веселие нѣма здравие... Най-голѣмото число за улесненията на мъченическия човѣчески животъ го дължимъ на труда. Кой е по-великъ? Палмерстонъ ли, който съ пиянство съкрати живота си, или Гладстонъ, който съ безпредѣлни трудове преведе седемъ пѣти Омира?“

Подобни възхвали на труда като облагородяващо срдѣство и като българска национална добродетель ще намѣримъ въ всички наши писатели отъ епохата на Възраждането. Трудолюбието на еснафа, на земеделѣца, на учителя, на писателя — то спаси народа ни отъ погиване и нѣма нищо по-естествено отъ одитѣ, които му пѣятъ люде като Пърличева.

Лично той е вземалъ примѣръ за трудолюбие и отъ дѣдо си — вториятъ важенъ стѣлбъ на Пърличевото детство. Той го научилъ най-напредъ да чете и той най-много е залѣгалъ за неговото учение. —

„Когато снѣгътъ навалѣше изобилно, дѣдо идѣше на училище, ме зимаше на̀рамо и ме донасяше дома: азъ бѣхъ всѣкога не обуѣ“... Ето още една картина отъ Пърличевата Автобиография, която никой отъ насъ не бива да забравя, защото и тя представя нѣщо типично българско. Има ли нѣкой другъ народъ, интелигенцията на който да е създадена съ толкова мжки и съ такава проста, първична и едновременно възвишена отдаденостъ на просвѣтата? Защото слу́чатъ съ Пърличевия дѣдо не е единственъ. Мнозинството отъ нашитѣ народни водачи по онова време израстнаха подъ милитѣ грижи на прости, но религиозно преданни на науката роднини.

Очарованъ отъ хубавото четене на внука си, дѣдото му носи всѣка вечеръ по единъ симитъ, и когато усѣгилъ, че приближава последния му часъ, искалъ клетва отъ майката, че ще праща Григора на училище. Тѣй започва учението на Пърличева — при крайна бедностъ и при нѣкаква далечна надежда, че, като се учи, ще бжде по-щастливъ.

Но въ училището той срѣща само грубостъ и тжпота. Страницитѣ отъ неговата Автобиография, които описватъ училището въ Охридъ, ще останатъ исторически важни за просвѣтното дѣло изъ нашитѣ земи.

Мрачната картина се допълва и отъ онова, което Пърличевъ вижда по улицитѣ, въ конака, който билъ близу до тѣхъ, и по частнитѣ кѣши на охридяни. „Катадневни върволици отъ земледѣлци, карани въ затворъ за данѣкъ, благочестиви селячани, които се покланяха и съ челото си биеха килима предъ скверни, немилостиви, сребролюбци, лицемѣрци, страстолюбци калугери, които (калугери) се ругаяха безчеловѣчно надъ самитѣ глави на поклонницитѣ си. Конака... Тамъ почти всѣки день фигурираше фалаката. Нерѣдко 20 дрѣнови стапа се кършеха о плеснитѣ на

унижената българина. Надалечъ се слушаха писковѣтъ му, милковѣтъ му.“¹

Тая обстановка помрачава завинаги духа на Пърличева. Самъ той изповѣдва: „Се чудѣхъ какъ може да има на свѣтътъ хора толко глупави, щото да обичатъ и ценятъ такѣвъ животъ“... Той остава изпълненъ съ презрение къмъ грубия животъ. Отъ окончателно отчаяние го спасява народниятъ идеалъ — борбата, въ която би могълъ да се пожертвува съ повече смисълъ и красота.

Следъ като е смѣнилъ нѣколко тжпи грѣцки учители и следъ като е прекаралъ нѣколко болести и разни други изпитания, Пърличевъ е честитъ да види презъ 1847 год. въ своя градъ учителъ Димитра Миладиновъ, дошелъ сякашъ „като утешение на миналитѣ нещастия“. Той се настанява въ дѣдовата кѣща на Пърличева и започва своята просвѣтителска дейностъ, която прославява Охридското училище изъ цѣла западна Македония. „Словото течеше изъ устата му като медъ. Свещенъ огънь горѣше въ очитѣ му.“

Миладиновъ все още ги учи по грѣцки, но имъ превежда всичко и на български. При него се запознаватъ отлично съ италианския езикъ и съ древногрѣцката поезия.

Скоро Миладиновъ бива изгоненъ отъ Охридъ, поради туй, че тайно преподавалъ български и говорѣлъ на ученицитѣ си опасни за владиката истини. Пърличевъ слугува, работи при нѣкакѣвъ шивачъ, преписва книги... После го извикватъ въ Тирана за учителъ, съ заплата 2,500 гроша годишно. Тамъ стои само една година, следъ което решава да замине за Атина да учи въ университета. Въ западна Македония

¹ Срв. съ К. Величковъ — „Въ тъмница“, гдето сжщо сж описани мжкитѣ на българския селянинъ по време на Априлското въстание. Като лише за тѣхъ, Величковъ изповѣдва, че тѣ, селянитѣ, за първи пѣтъ — съ своя стонцизъмъ — го научили да обича и уважава народа си.

тогава сж били прочути като културни центрове Атина и Янина. „Не се найде ни единъ да ме посъветува да ида въ Русия“ — пише съ мъжа въ Автобиографията си Пърличевъ. Сжщия укоръ къмъ себе си той отправя въ „Мечта на единъ старецъ“.

Ангелъ Групчевъ, роднина на Пърличева и известенъ като „най-ученъ тогава мъжъ“, го посъветвалъ да учи медицина... „Много бѣхъ страдалъ и желяехъ да лѣча човѣчески страдания, но не знаехъ, че никой никога нѣма да успѣе въ дѣло, което не му е присърдце...“

Презъ 1849 год. Пърличевъ е студентъ. Слушалъ лекции по физика, ботаника, химия, анатомия, които не го увличатъ. Занимавалъ се съ поезия и често пжти шарѣлъ черната дъска съ свои стихове, които се харесвали на студентитѣ. Като му се свършили спестенитѣ въ Тирана 1000 гроша и като нѣмалъ срѣдства да си плаща квартирата и да се храни поне съ сухъ хлѣбъ, както правилъ нѣколко месеци по редъ, Пърличевъ се опиталъ да дава уроци по френски езикъ. Тѣй, криво-лѣво, изкаралъ една година въ Атина и после се върналъ въ родния си градъ. Станалъ учителъ въ с. Бѣлица (Охридско), гдето престоаялъ две години съ по 3000 гроша годишна заплата; после учителствувалъ петъ месеца въ Прилепъ и пакъ се върналъ въ Охридъ. Тамъ учителствувалъ шесть години по редъ съ 3600 гроша годишна заплата. Така спестилъ 5000 гроша и презъ 1859 година пакъ заминалъ за Атина, за да продължи образованието си.

*

Още при първото си пребиваване въ гръцката столица Пърличевъ присѣствувалъ на едно тържество, когато кралятъ вѣнчалъ съ лавровъ вѣнецъ поетѣтъ-офицеръ Залокаста. Тая случка му прави силно впечатление. Той завижда на Залокаста и поже-

лава да сподѣли неговата слава. И ето сега, когато е дошелъ за втори пжтъ въ Атина, решава да участвува въ годишния конкурсъ за най-хубава поема на гръцки езикъ. Случаятъ е описанъ въ Автобиографията съ подробности, живо, вълнуващо: „— Тогава бѣхъ започналъ поемата си „Ο Ἀριστεύς“. Знаехъ, че трѣбваше да се предаде поемата на изпитателната комисия най-късно на 13 февруарий... На 25 марта 1860, председателя на комисията, г-нъ Рангависъ, предъ многобройна публика зе да оценява представенитѣ поеми, като почна отъ най-слабитѣ. На чело на публиката фигурираха г-нъ Орфинидисъ, признатъ и вѣнчанъ поетъ, и Вернардакисъ, професоръ на филологията, обата свѣтло весело и твърдо увѣрени, че ще получатъ вѣнецътъ, или поне паричната награда. За мене, както и за безбройни други зрители, столъ, разумѣва се, нѣмаше. Но когато Рангависъ каза: „най-последъ, имаме една поема, много по-малка отъ другитѣ и надписана „Αριστεύς“, тогава усѣтихъ въ себе си едно неописано вълнение, каквото никога не съмъ усѣщалъ; тогава никой не би ме позналъ; бѣхъ вѣнъ отъ себе си: явно, мой бѣше вѣнецътъ...“

Следватъ по-нататкъ дълги митарства, докато му дадатъ вѣнца и 500 сребърни драхми — защото гръцитѣ сж неприятно изненадани отъ туй, че авторътъ, когото сж назовали „втори Омиръ“, е по произходъ българинъ. Председателятъ на конкурсната комисия му предлага да го пратятъ на държавни разности въ Оксфордъ или Берлинъ — но Пърличевъ отклонява поканата, защото не желае да бжде гръцки чиновникъ.

Докато се печата поемата, кралятъ нарежда да се дава на Пърличевъ месечна пенсия отъ 35 драхми — но той се отказва и отъ нея. Въ печата се пишатъ статии — хвалебни и полемични — за младия поетъ. Той, затворенъ въ кръга на нѣколцина само приятели, пише нова поема — „Скендербей“, но презъ

1861 год. празникът на поетите бил отмънен. Гърците сж се предпазвали от нѣкоя нова изненада...

Въ туй време Пърличевъ научава за мъченическата смъртъ на братя Миладинови. — „Прибрахъ вещиѣ си — пише той въ Автобиографията — поемата „Σκευδέρμεις“ оставихъ на г-на Сапунджиева... и тръгнахъ съ твърдо решение да гина или да отмъстя за Миладинови“. Сжщия моментъ отъ своя животъ Пърличевъ описва и въ „Мечта на единъ старецъ“. — „Когато „Дунавски лебедъ“ гръмко извести въ Атина смъртта на братия Миладинови, колко решително азъ оставихъ тамъ всичкото украшение на живота си и тръгнахъ за отечеството си да му служа даромъ, да умирамъ заедно съ умирающите си съграждани, да имъ покажа правия пътъ къмъ напредъка, да изкореня елинския езикъ отъ църкви и училища, следъ четири вѣка на варваризъмъ да въдворя изново звучния славянизъмъ, и за народния напредъкъ и отмъщение за смъртта на учителите си да претърпя неизказани мъки...“

Едва отъ сега нататъкъ, вече тридесетгодишенъ, Пърличевъ се изтръгва окончателно изъ лапите на гърцизма, за да следва примѣра на двамата мъченици отъ Струга. Тѣхната смъртъ, предадена „гръмко“ отъ Раковски, му разкрива какво трѣбва да прави за собствения си народъ. Той знае, че ония, които искатъ да посегнатъ на езика и на нравите му, сж негови най-зли врагове, и тръгва да се бори съ тѣхъ, като проявява въ борбата удивителна мъжественост и търпение.

*

Въ „Ἀριτωλός“ (Сердарьтъ, Въоружениятъ) Пърличевъ възпѣва подвизите на войводата Кузманъ, който бранѣлъ Галешникъ отъ албански разбойници. Поемата почва съ момента, когато четирима албанци носятъ трупа на Кузмана, за да го предадатъ на юначната му майка. Следъ като единиятъ отъ тѣхъ опис-

ва подробно, спокойно и съ величественъ замахъ боятъ и последните минути на Кузмана, четиримата се закленатъ никога вече да не нападатъ Рѣка, мѣстото, което е бранилъ такъвъ славенъ войвода. Майката вдига трупа, за да го омие и да го оплаче, както подобава. Тя отговаря сурово и войнишки на гегите и не желае да приеме тѣхните похвали и клетви. „Но, завършва тя, понеже сте носили на рамо издѣхналия Кузманъ и сте извървѣли дълъгъ пътъ, и смѣтамъ противозаконно да започна първа срещу васъ кървавата борба, нека всѣки отъ народа даде дума, като се закълне съ истинска вѣрность, да не извърши грабежъ въ границите на многострадалната Рѣка. Инакъ, мъже, вземете си назадъ клетвата и нека още днесъ започне войната — не мога да бжда щастлива, ако родината ми бедствува.“¹

Следъ сцените на оплакването, пълни съ епична красота и драматизъмъ, Пърличевъ представя годеницата на Кузмана. — „Коя бѣше тя? Това бѣше Мария, съ хубавите клепки годеница. Тома, стариятъ ѝ баща, я имаше като единичка надежда, а тя знаеше много занаяти, въ каквито се учатъ девойки, като държатъ игла или совалка въ нѣжни ръце. Тя не дойде да увѣнчае мъртвия си годеникъ съ нѣколко погребални цвѣта, защото въ Рѣка е срамота да се чуватъ момински стонове. Като невинни птици, момите, затворени преди сватбата, плуватъ въ хаоса на меч-

¹ Цитирамъ превода на В. Пундевъ. Вж. Григоръ Пърличевъ — Съчинения (1830—1930). Предговоръ, преводъ и обяснителни бележки отъ В. Пундевъ. Библиотека „Българска книжнина“ издава М-ството на народното просвѣщение. София, 1930 год.

Самъ Пърличевъ е правилъ преводъ на своята поема по който се е водилъ Г. Баласчевъ — вж. „Сердарьтъ. Поема отъ Григория Ставридисъ (Пърличевъ), охридчанинъ, вѣнчана на поетическия конкурсъ презъ 1860 год. въ Атина. Превелъ въ проза отъ грѣцки Г. Баласчевъ“, сп. „Български прегледъ“, год. II, (1895), кн. 4—5.

титѣ си; тѣхъ само Богъ вижда, и стениѣ на стаята разбиватъ тѣхнитѣ писъци. Както тѣчеше платното, тя зачу плача, и почнаха да ѝ се явяватъ печални мисли, когато стариятъ ѝ баща, лѣещъ сълзи, дойде като веститель на бедата“.

Мария отива въ манастиръ и всѣка вечеръ пали кандило надъ гроба на Кузманъ — на единъ хѣлмъ до Галечникъ, цѣлъ обрасълъ съ върби...

Тѣй сантиментално завършва героичната поема на Пърличева. Явно е, че той е искалъ да превъплъти, съ сръдства на Омировия епосъ, образа на Кузманъ Капитанъ — една историческа личностъ отъ началото на миналия вѣкъ, възпѣта въ народнитѣ пѣсни, които сж трогвали Пърличева.¹ Превъплъщението е свободно, подчинено на съвсемъ новия планъ на Пърличева.

Въ лицето на Неда, майката на Кузмана, Пърличевъ е искалъ да увѣковѣчи образа на своята майка. Жално е само, че цѣлата тая поема, която свидетелствува за значителенъ поетски талантъ у Пърличева, е откъсната отъ нашия литературенъ животъ. Въ България тя не играе никаква роль — ценимъ я

¹ Вж. I. Г. Баласчевъ: „Биографически и книжовни чертици на Гр. С. Пърличевъ и вѣнчаната му поема презъ 1860 год. на поетическия конкурсъ въ Атина“. София, 1897 год.; 2. Д. Матовъ — „Книжовно биографични чертици за Гр. С. Пърличевъ“, сп. „Бълг. прегледъ“, год. II, кн. IV—V; 3. К. А. Шапкаревъ — „Сборникъ отъ български народни умотворения“, ч. I, отдѣлъ III, София, 1891, стр. 163—180; К. А. Шапкаревъ — „За народнитѣ ни умотворения и пр.“... Период. спис., кн. XXIII—XXIV.; К. А. Шапкаревъ — „Кратко историко-географско описание на градоветѣ Охридъ и Струга“, Сборникъ на бълг. книж. д-во въ София, 1901 год.; 4. Е. Спространовъ — „Джеладинъ бей“ (Приносъ къмъ историята на градъ Охридъ) СбНУМНКн., кн. XIV. София, 1897; Е. Спространовъ — „По възраждането на градъ Охридъ“. СбНУМНКн., кн. XIII. 1896. 5. К. М. Скопковъ — „Григоръ Пърличевъ, историко-литературенъ очеркъ“, въ „Известия на Семинара по славянска филология при Университета въ София“, кн. III, 1911 год. стр. 413—494.

като свидетелство за даровитостта на Пърличева и като голѣмъ фактъ въ неговия личенъ животъ.¹ Другата му поема — „Скендербей“ — остана непозната на българската литературна история.

Трѣбва да отбележимъ, че стихотворнитѣ творби, които Пърличевъ написа на славянобългарски езикъ — „Хияло и седемстотинъ“, „До кога, братя мили българи“, „Ода на Царъ Освободителя“, и др. сж извънредно слаби. Нѣкои отъ тѣхъ, обаче, сж оказали решително влияние надъ охридчани въ борбата имъ за българска църква и просвѣта.

*

Върналъ се въ Охридъ презъ 1862 год., Пърличевъ учителствува и постепенно застава начело на борбата срещу гръцкия владика Мелетий. Помогатъ му мнозина, ала най-довѣренъ другаръ му е Якимъ Сапунджиевъ. Двата държатъ „пламenni противъ гръцкото духовенство слова“. Охридчани заявяватъ, че не желаятъ грѣкъ за владика, а Пърличева изпращатъ въ Цариградъ при Иванъ Найденовъ да учи славянски езикъ. Отъ тамъ Пърличевъ се връща въ началото на ноемврий 1868 год. Почти веднага следъ завръщането му той бива арестуванъ, поради клевети на Мелетия.

Всичко, което е видѣлъ и преживѣлъ въ Охридския и после въ Дебърския затвори Пърличевъ е нарисувалъ и разказалъ въ своята Автобиография. Отъ тамъ можемъ да научимъ много незабравими моменти, илюстриращи националната твърдостъ на Пърличева и на македонца изобщо. Не може да имаме точна представа за нашето народностно възраждане, ако не познаваме въ подробности Автобиографията на Пърличевъ, която е по-богата и по-ценна като изповѣдь и

¹ Подробности по съдържанието и стила на „Архитолдъс“ вж. у В. Пундевъ, посоченото по-напредъ съчинение.

като документъ за оная епоха и отъ „Неповиненъ българинъ“ на Раковски и отъ „Въ тъмница“ на К. Величкова. Въ тая Автобиография сж предадени всички моменти на величавата борба въ Охридъ за български езикъ въ черкви и училища, увѣнчана съ успѣхъ презъ 1869 година.

На 18 януарий с. г. и Пърличевъ се върналъ отъ Дебъръ — „Извъргнахме елинския езикъ и въведохме български; се появи ново мнение, ново стремление, новъ животъ...“ Тѣй, чрезъ дѣлото на Димитъръ Миладиновъ и Григоръ Пърличевъ, градъ Охридъ, гдето е живѣлъ, работилъ и починалъ първиятъ български просвѣтителъ — св. Климентъ —, се възроди и постепенно зае предно мѣсто и въ новата българска история. Отъ тамъ въ ново време се явиха десетки просвѣтни и книжовни дейци, които оказваха решително влияние въ нашата млада народностна култура.¹

*

На 1871 год. редакторътъ на цариградското спис. „Читалище“, Марко Балабановъ, поканилъ съ едно ласкаво писмо Пърличева да преведе „Илиада“. Пърличевъ приелъ поканата и отговорилъ: „Да се преведе Хомеръ е едно отъ най-знаменититѣ дѣла, което би доказало, че народътъ ни напредва. Това бѣше дѣло на младежитѣ дошли отъ Европа или на Славейковъ, или на когото и да е, който да знае старобългарски толкова добре, колкото и елински“. Личи колко назадъ е стоялъ Пърличевъ отъ прекипѣлата вече по туй време борба за утвърждаване на живия български езикъ въ книжнината. Той говори за нѣкакъвъ „старобългарски езикъ“ и то презъ седем-

¹ Вж. посоченитѣ вече трудове на Е. Спространовъ. Сжщо: — Ив. Снѣгаровъ. „Градъ Охридъ“ сп. „Македонски прегледъ“ год IV, кн. 1—2 (1928); Симеонъ Радевъ — „Македония и българското възраждане“, издание на Македонския наученъ институтъ въ София — „Македонска библиотека“ № 7. (1928 г.).

десетитѣ години, когато бѣха утвърдени Славейковъ, Каравеловъ и Ботйовъ, когато Вазовъ бѣше почналъ своята блестяща кариера.

Въпрѣки съзнанието, че не знае българския книжовенъ езикъ, Пърличевъ се заема съ превода, като предупреждава редакцията на „Читалище“, че ще авторизира, ще се потруди да „отбѣгне недостатѣцитѣ на Омира“! Заема се съ превода, защото знае, че Омировата поезия ще подействува благотворно надъ българския читателъ, ще го направи чувствителенъ къмъ възвишенитѣ, красиви и добри прояви въ живота.¹

Презъ пролѣтѣта на 1871 год. Марко Балабановъ получава превода, печата го и публикува похвала за Пърличева, колкото добронамѣрена и искрена, толкова и пресилена, неоправдана. Тамъ се предрича, че преводътъ на Пърличева щѣлъ „да направи епоха въ народната ни книжовность.“ („Читалище“, кн. 11, стр. 338—339) Интересно е да се отбележи, че и Петко Р. Славейковъ, който по туй време (априлъ или май 1871 год.) смѣнява Балабанова като редакторъ на „Читалище“, сжщо счита за необходимо да похвали Пърличева и му пожелава „да изведе на добъръ край похвалното си и патриотическо предприятие“ (кн. 16, май 1871 год.). Не така, обаче, мислѣлъ Нешо Бончовъ — първиятъ професионаленъ критикъ въ нашата нова литература. Строгъ въ вкуса си, съ чувство за поезия и за живъ езикъ, Бончовъ не можалъ да стои равнодушно предъ единъ тѣй нескоропанъ преводъ — особено следъ като прочелъ възторженитѣ думи на Балабанова. Въ книга IV, год. I на браилското „Периодическо списание“ той дава една критика, която поразява и преводача и неговитѣ вдъхновители. Бончовъ доказва, че преводътъ на Пърличева е изопаченъ, безкниженъ, че представя само единъ лошо украсенъ и „остриженъ Омиръ“... Всичко туй нака-

¹ Вж. у Пундевъ, цит. съч., стр. 9.

рало Пърличева да изгори готовия си преводъ и да се земе съ новъ — но пакъ на неговия „общославянски“ и „старобългарски“ езикъ, въ основата на който стои охридското наречие. Той пише и специаленъ предговоръ, въ който обяснява, че съзнателно дири стари падежни и причастни форми, защото счита, че трѣбва да се изработи единъ общъ славянски езикъ. — „Една е славянската граматика и ще настане време, когато едно общо наречие (употрѣбено отъ ученитѣ) ще свързва вситѣ славянски племена. Това може да е сънъ, но е и нужда велика...“¹ Вториятъ преводъ останалъ непубликуванъ. Пърличевъ бива сломенъ и огорченъ отъ жестоката критика на Бончова, отъ когото се оплаква и въ Автобиографията, признавайки, че наистина не е знаелъ добре българския книжовенъ езикъ.

Случаятъ съ превода на Пърличева отбелязва първия моментъ въ нашата литературна история на жестока среща между писателъ и критикъ. Той е отбелязанъ въ всички биографии на Пърличева и Бончова, както и въ всички по-сериозни и обстойни истории на нашата нова литература. Отбелязва се, главно, поради остротата на Бончовия езикъ и поради факта, че Пърличевъ следъ тая критика се отказва отъ книжовна дейность. По-право: той не смѣе, нѣма куражъ да си служи съ българския книжовенъ езикъ цѣли 15 години — до написването на Автобиографията. Амбициозенъ, нервенъ и мнителенъ, Пърличевъ следъ тая критика се затваря въ себе си и гледа само просвѣтната дейность.

*

Следъ изгонването на Мелетия охридчани взематъ най-дейно участие въ борбитѣ, ръководени отъ

¹ Вж. К. Г. Пърличевъ (синъ на поета) — „Къмъ характеристиката на Гр. С. Пърличевъ“ въ сп. „Македонски прегледъ“, год. IV, 1928, кн. 2.

Цариградъ. Пърличевъ е трѣбвало да срази до край силната гъркоманска партия, да се бори срещу разнитѣ чужди пропаганди, да държи винаги на щрекъ народа, докато на 1874 година — следъ народно допитване — съ ферманъ за охридски митрополитъ бива назначенъ Натанаилъ. Пърличевъ написалъ особена ода, която ученицитѣ пѣли при посрѣщането на българския митрополитъ. Скоро, обаче, между Пърличева и митрополита отношенията се изострили, та ревностниятъ просвѣтителъ е трѣбвало да понесе нови огорчения — сега вече отъ родни братя. Така върви до Освобождението на България, когато и Пърличевъ бива поканенъ да дойде въ София. Назначаватъ го преподавателъ по класическитѣ езици въ Габрово, после го препращатъ въ Софийската народна библиотека. Но никжде Пърличевъ не може да се задържи за дълго време. Екзархията го назначава за учителъ въ Битоля, после въ Охридъ, гдето съгражданитѣ не можели да му простятъ, че вземалъ много голѣма заплата, та той трѣбвало да се премѣсти въ Солунската мъжка гимназия. Тамъ написалъ „Автобиографията“ си.

После Пърличевъ се прибралъ пакъ въ Охридъ. Чувствувалъ се огорченъ, неоцененъ отъ сънародниците си. Навсѣкжде проявявалъ крайна мнителность и нервность. Стоялъ затворенъ между книгитѣ си — български, руски, италиански, френски. Постоянни другари му сж дванадесетъ тома Dictionnaire Philosophique отъ Волтера „L'Esprit des Lois“ отъ Монтескьо, трудове на Фенелонъ, Ларошфуко, Торквато Тасо, Бокачио, както и „Илиада“, „Одисея“ и др.

Тѣй, самотенъ, само съ семейството си, Пърличевъ живѣлъ до 25. I. 1893 година, когато склопилъ очи завинаги. Угасналъ единъ мъченикъ и герой едновременно — мъченикъ, защото цѣлъ животъ не е видѣлъ трайна радостъ около себе си и герой, защото, въпрѣки всичко, въпрѣки вродената си ненавистъ къмъ живота и особено къмъ тия, които само успѣ-

ватъ въ него, Пърличевъ не се отчая, не дезертира отъ нравственитъ, национални и социални задължения, а стоя бодро на постъ, като неуморимъ стражъ и борецъ.

И тъкмо затуй, може би, ние ценимъ жизнения му подвигъ — особено откакъ самъ той ни го представи тъй мъдро, дълбоко осмислено и прочувствено въ своята Автобиография. Нея азъ поменавамъ вече на нѣколко пѣти. И това не е случайно. Тя е, която ще пази името на Пърличева въ вѣковетъ. Не само защото е ценна като „исторически документъ“, а защото е дѣло на единъ борецъ, защото отразява една сждба и една дълбока мъдрость, защото ни подсѣща за най-героични и мили моменти въ историята на народа ни и защото — подобно житиеписитъ на Плутарха — калява нравствената ни воля, буди нашата самоотверженостъ, изпълняйки ни съ презрение къмъ всичко дребно и низшо въ този животъ.

Г. Константиновъ

ГР. С. ПЪРЛИЧЕВЪ / ИЗБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ

ГР. С. ПЪРЛИЧЕВЪ

ИЗБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ

I

АВТОБИОГРАФИЯ

Да пиша ли биографията си? Да обнародвамъ ли най-тънkitъ подробности на краткия си животъ? Да се сравна ли съ онзи безумно-гордий калугеринъ, който предъ смъртъта си сериозно се загрижи да остави своитъ бройници въ наследство на Папата, и разни други свои вещи на разни калугерици и постници? Дълго време се колебаехъ; и нито бихъ писалъ, ако не бѣхъ увѣренъ, че биографиитъ сж доста полезни книжки. Колкото и да е дързко да увѣрява човѣкъ, че е рожба на еди кого си (всѣкой не може зна чие е семе), вѣрно е, обаче, че съмъ синъ на Ставра Пърличевъ и Мария Гьокова, родители доста бедни, но честни.

Роденъ съмъ въ Охридъ на 18-й януария 1830, споредъ едни — 1831 споредъ други. За това и рѣдко споминамъ дати: до вчера нито въ умъ ми вхождало да пиша история. При това честитъ отъ правителствена страна нѣстжши на домътъ ми унищожиха много мои ржкописи.

Следъ мало умрѣ баща ми и ме остави шестъ месеченъ младенецъ, заедно съ други двама брата и една сестра, всички маловъзрастни. Дѣдо бѣше земледѣлецъ, високъ и бѣлобрадъ старецъ, но трудолюбивъ; онъ всѣка сжбота просѣше милостиня за затворницитъ. Въ тия милостини, може би, имаха значително участие и внучетата му.

Бѣхъ едва 4 годишенъ, когато дѣдо ми достави единъ гръцки букваръ по ветшайшата метода и ме изучи на имената на буквитъ: алфа, вита и пр., които разпознахъ въ нѣколко дена. Но когато почна да ме учи на сричание: вита алфа=ва,

вита епсилонъ—ве, такво учение видѣ ми се съвсемъ странно и мислѣхъ съ слабия си мозъкъ: какъ е можно две цѣли думи да сж равни съ единъ слогъ? Разумѣва се, това бѣше мисълъ неизречена съ думи. При все това, въ нѣколко дена победихъ тази мжчнотия. Многожъ майка казваше на дѣда: а що се мжчишъ съ ово нипѣ (младенецъ)? Може ли то сега да се научи на каквото и да е? Мълчи ти, казваше дѣдо, ти нищо не знаешъ. Гледашъ ли тая ми кжца? Следъ смъртъта си трѣбваше да я оставя на сестра си, защото ти си харичъ¹⁾ и нѣмашъ срѣдства да ме гледашъ (призирашъ), както ме гледа тая.²⁾ Но знаешъ ли ти кому ке я оставамъ? НикоМУ! Никому! освенъ Григору! Дѣдо бѣше очарованъ, когато му четѣхъ. Всѣкий вечеръ ми носѣше по единъ симитъ отъ две пари.

Но за да покажа мрачността на тѣзи първобитни времена, ще ви разкажа кратко една историйка, която ще докаже, че тогава любящия убиваше любимаго, и то, невинно, безсъзнателно:

Обичай бѣше да се гори борина за освѣтление (както у Омировитѣ герои). Свѣщникътъ бѣше желѣзенъ и около 1 метъръ високъ. На него окачваха борината и тя озаряваше божиитѣ твари съ свѣтлината си, ту ослѣпителна, ту съвсемъ бледна. Азъ обичахъ да стоя между свѣщника и противуположний нему зидъ, и да се взирамъ на сѣнката си. Това не се аресваше на дѣда и на майка, които бѣха увѣрени, че това е опасно нѣщо и ми казваха: немой, синко! оти на сънътъ ке те вяхне желка³⁾ и ке те дави. После дѣдо рецитираше едва слушно нѣколко грѣцки молитви

¹⁾ Чужда.

²⁾ Въ оригинала: — какъ что ме гледа тая.

³⁾ Ще те яхне костенурка.

и лѣгаше: „легни, синко, при мене и гушни ме (обгърни ме); желката ке дойде“. Азъ лѣгахъ при него разтреперанъ и го обгърщахъ. Онъ прехвърляше покривалото прѣко своята и моята глави, може би съ цель да се стопли по-скоро. Тога майка ми, по прежнему съ дѣда условию, налагаше ржката си силно и бързо ту на главата ми, ту на нозетѣ ми, ту на плещитѣ ми. Азъ мислѣхъ, че то е желката и бѣхъ въ неописуема душевна тжга и обгърщахъ дѣда все по-силно и по-силно. Кречъ¹⁾ вдървяше ржцетѣ ми. Студенъ потъ ме обливаше, едно отъ страхъ, друго отъ нѣмание въздухъ.

Узнавахъ, че дѣдо се смѣеше; но азъ не се смѣехъ. „Како ке се живѣй?“ мислѣхъ си азъ, и тая мисълъ остана царица на всичкитѣ ми мисли. Бидохъ принуденъ да оставя на страна²⁾ оптичскитѣ явления на сѣнката си; но видно бѣше, че здравieto ми се повреди. Естествено нервикъ³⁾, тогава станахъ много по-раздражителенъ: „чему ми е животъ, когато имало е желки мжчителки? Еда⁴⁾ ли мало сж другитѣ ни мжки?“

Дѣдо като видѣ чтението ми свободно, ме заведе на училище и, споредъ обичая, принесе на учителя, нареченъ Аптоле, единъ салтаръ⁵⁾ локуми (ромбовидни млинчета) и една разноцвѣтна кърпа и си отиде. Въ училището, вехто здание при гробищата, нѣмаше ни столове, ни чинове; но две дълги и тлѣсти греди. Тамъ се учихъ две години почти безъ никакво приключение. Когато снѣгътъ навалѣше изобилно, дѣдо идѣше на учи-

¹⁾ Схващане, вдървяване.

²⁾ Въ оригинала — стѣрнж.

³⁾ Нервенъ.

⁴⁾ Нима.

⁵⁾ Домашенъ сждъ, чиния.

лище, ме зимаше на рамо и ме донасяше дома: азъ бѣхъ всѣкога не обутъ.

Да кажемъ нѣщо и за тогашното учебно дѣло. Учителтъ, условенъ за 300 гроша годишна плата, седѣше и шиеше. Когато ученицитѣ идѣха при него да си прочитатъ урока отъ Октоиха, или Псалтира, или Орелой, за да ги аллакса (да имъ ладе други урокъ), учителя продължаваше шиенето. Всѣкий ученикъ, като дочиташе урока си, чекаше решението на учителя, който му казваше: „Земи другото“ или: „Не!“ Къмъ пладне заповѣдваше: „Спите“, ни редѣше единъ до другъ, наслоняваше главитѣ ни на гредитѣ, и туряше водѣсното ухо всѣкому по едно камъче¹⁾, за да не мърдаме. Горко на оногова, комуто би паднало камчето! По тоя начинъ, учителтъ, доволно ситъ и напоенъ, спѣше блаженъ сънъ. Нерѣдко ученицитѣ му носѣха ястия и пития кой отъ милость, кой отъ страхъ. Забележете и това, че онъ и открито просѣше у ученицитѣ да му донесатъ отъ дома си, кой едно, кой друго нѣщо и съвременно²⁾ имъ казваше: „ама да не узнае татко ти“.

За да развлѣчемъ скуката на такъвъ животъ, съ хлѣбни трошки мамѣхме слънцето да дойде по-скоро до кохата (време за отпускъ). Поимахме въздухъ силно и глъбоко, за да опитаме кой повече ще трае до второ поимание. Върху гробнитѣ плочи седѣхме срещу слънцето съ отворени книги, за да опитаме кой повече ще устои на отражението на слънцевитѣ лъчи. Вѣрно е, че това е причината на кжсогледieto ми, което наклика³⁾ на главата ми нещастия, които безполезно е да преброявамъ.

¹⁾ Въ оригинала — камче.

²⁾ Същевременно.

³⁾ Извика, докара.

За да пишатъ, ученицитѣ издигаха дѣсното си колѣно и на него туряха хартията; а лѣвото имъ колѣно, свито, се опираше о душето. Когато зехъ да пиша, перото ми се видѣ какъ¹⁾ най-тежка мотика; изобилни потоци течеха по тѣлото ми, како да бѣхъ оралъ весъ-день безъ почивка. Учителтъ никога не ми каза, какъ да държа перото, защото и нему не бѣха казали. Тѣй и до днесъ твърде грозенъ е начинътъ, по който държа перото. По цѣли месеци азъ не рачехъ да пиша, и учителтъ не ме забележи или се приструваше, че не ме забележва. Единъ день обаче ми каза:

— Камо ти писмо?

— Даскале! захватихъ да пиша, но много, много испотѣхъ, и за то оставихъ.

— Ти не си потенъ, бре песъ! и отдамна²⁾ ти писмо не си далъ.

Тѣй каза, ме свали нѣземъ, турна нозетѣ ми въ фалака³⁾ и ми дръпна, тѣй да кажемъ, безъ една 40. Незабавно се измъкнахъ изъ училището и се бавѣхъ по улицитѣ до отпуска на ученицитѣ, та че тогава и азъ се върнахъ у дома си; но не казахъ нищо на домашнитѣ.

Утренята рано взехъ Октоиха си и прибѣгнахъ при п. Стефана, другий учителъ, не по-добъръ отъ Апотолета, но по-представителенъ и по-благославенъ пѣвецъ. Тогава голѣмо старание се полагаше за размножаване на пѣвцитѣ, на църквитѣ, на Октоихитѣ, на Псалтиритѣ. Отъ туй днесъ въ Охридъ се броятъ десетъ главни църкви и безбройни

¹⁾ Като,

²⁾ Отдавна.

³⁾ Фалака, фалага — особенъ уредъ за връзване на краката, употребяванъ редовно отъ нѣкогашнитѣ даскали. Той е символъ на цѣла възпитателна система.

малки църквици. Въ едни църкви не можешъ преброи повече отъ петина посетители — и при все това службитъ се вършатъ редовно. Гръцкото духовенство бѣше вдъхнало на населението такъвъ единъ фанатизмъ, щото въ всѣка почти къща се намираше Октоихъ или Псалтирь. Отъ туй, още на 12 годишния си възраст азъ знаехъ изустъ Октоиха и последованието на църковното пѣние. Знаехъ и 8-тѣхъ гласове, които и днесъ още помня, при все че не съмъ се училъ никога на псалтики. Фанатизма тога бѣше такъвъ, щото най-знатнитѣ фамилии, Н. П. Робеви, Паунчеви и пр. изтрѣгваха синоветѣ си отъ дѣловодителство на велика търговия и ги поставяха учители за „Богъ да прости“, както тѣ казваха, за да ни преподаватъ даромъ и съ фанатическия жаръ непонятни граматически правила.

Се растрепери Охридъ отъ една ржкопись, чийто апокрифный съчинителъ потвърждаваше: 1-о че е паднала отъ небо. 2-о че въ петъкъ не трѣба да се работи. 3-о че въ сѣбота, щомъ звукне клепалото, трѣба да се остави всѣка работа. 4-о че който прочете туй божествено писмо, дълженъ е непременно да го препише и разпространява, инако гнѣвъ божий ще падне на него и на неговитѣ. Съ молба азъ сполучихъ да прочета тази ржкопись, даже и я преписахъ и поставихъ на Св. Трапеза на храмътъ на Св. Безсребренници.

Ефимерий п. Н. Б., който благодарение на въздържанието си още и днесъ е живъ и здравъ тѣломъ и умомъ, който отдавна би умрѣлъ, ако постоянно живѣе въ винопийството, е, ако и не много ученъ, но здравомислящъ и благоразуменъ: онъ разрешаваше паството си да работи безъ гризение съвѣсти въ нѣкои празници. Онъ, вмѣсто да препише ржкописъта, както се надѣвахъ, я остави бездействена и туряше на нея Угоми.

Онъ, може би, желаше да я тури на друго мѣсто, не толкова честно, но не рачи: фанатизма бѣше силенъ.

П. Стефанъ ме прие радо, даже и ласкаво. Онъ служеше въ църква св. Климента, а азъ какъ добъръ четецъ бѣхъ му нуженъ. Аптоле узна това и се разсърди, както да бѣхъ убилъ баща му, и чрезъ влиянието на Митрополита Калиника, когото често разсмиваше съ буффонеритѣ¹⁾ си, ме грабна, турна нозетѣ ми въ фалака, и ми нанесе повече отъ 40. Се върнахъ у дома и разказахъ на майка за даскалския бой.

— Даскалъ е той, — каза тя, ще бие я!

Се върна и дѣдо и ми поднесе обикновения симитъ. Съ страстни сълзи му разказахъ що пострадахъ отъ даскала, но причинитѣ на боя, разумѣва се, не му обяснихъ.

— Никога даскалъ не бие каза дѣдо, безъ кабаатъ²⁾. Безбелли³⁾ ти му си сгрѣшилъ въ нѣщо; но и ако не си сгрѣшилъ нѣма нищо, синко.

— Два пжти ме би, дѣдо, лошо ме би, безъ милостъ ме би, подъ фалака ме би.

— Нѣма нищо: който любитъ, мжчитъ, рече Софосъ Соломонъ.

— Азъ нѣма да ида вече у Аптолета.

— Ке идешъ, ке идешъ.

Наведохъ главата си, но не рачихъ вече да видя лицето на Аптолета, а за да не безпокоявамъ домашнитѣ, особено дѣда, който бѣше боленъ, азъ се приструвахъ, че ида на училище, а се криехъ въ развалинитѣ на градската крепостъ и тамъ читяхъ и се любувахъ съ природата, докле стане отпускъ на ученицитѣ. Всѣкий день, прочее,

¹⁾ Смѣхурии, шегги, остроумия.

²⁾ Безъ вина.

³⁾ Сигурно.

въ обикновенитѣ часове, зимахъ книгитѣ си, а на едно съ нѣхъ и нѣкоя отъ ония еллино-църковни ржкописи на пергаменѣ книги, които читахъ тѣй свободно, както печатанитѣ. Не стига това: когато намирахъ на пѣти нѣкой изписанъ листъ, билъ той малъ или голѣмъ, ржкописенъ или печатенъ, чистъ или скверенъ, не можехъ да устоя на любопитството си: трѣбваше да го взема въ ржце и да го прочета еднажъ, дважъ и съ себе да го взема.

Дѣдо, като узна, че болестъта му нѣма да трае дълго и че приближила му се кончината, повика майка и каза ѝ: — Азъ умирамъ, но Господь не ке ви остави отъ ржки. Никола и Ивана да ги кладешъ¹⁾ на занаетъ: тѣ ще изкаратъ хлѣбътъ си боллукъ, блолукъ²⁾; така щото и за тебе ще преостане. Зуграфина я условихъ за хизмежарка³⁾ у хекимтъ⁴⁾ Залокоста, който ще я храни, ще я облича и ще ѝ дава 200 гроша на година. То не е мала сума. На Григора се надѣвамъ; и ти да се надѣвашъ. Слушашъ ли?

— Слушамъ, ама горко мене ако ми било писано да се надѣвамъ на едно детенце.

— Дай ми клетва оти ке го прашашъ на училище.

— Тако ми жалби, тако ми тжги, ке го прашамъ.

— Кога така, кукята⁵⁾ моя, покукинината моя, лозията мои, сж ваши; — и съвременно ѝ вржчи една кърпа, въ която бѣше вързано нѣщо като пари; въ нея бѣше и худжетътъ, документъ

1) Дадешъ.

2) Много-много.

3) Прислужница.

4) Лѣкаръ.

5) Кжщата.

чрезъ който ни оставаше единствени наследници на имота си.

— Слушай, повтори дѣдо.

— Слушамъ.

— Оклетие¹⁾ ви оставамъ да ме погребите съ единъ само попъ.

— Господь не ке остави децата ми съвсемъ сираци, тате! Господь ке ми ти подари здравице.

— Можитъ; Господь все можитъ; но азъ съмъ длъженъ да си уредя работитѣ. И така, прости ме: много домакинка си ми била; много послушна си ми била, много честна си ми била, много си ми служила. Како истий татко си ме гледала. Много нощи безъ сънь надъ перницата²⁾ ми си прекарала. А язъ окаянный, за нищо и никакво хиляди пѣти съмъ те огорчилъ. Прости ме, снахо (дѣдо заплака).

— Богъ да прости; и ти прости ме.

Тѣй каза и цѣлова му дѣсница и насъ застави да я цѣлунемъ.

— Богъ да прости... и благослови... тебе... и чеда твои... Повикайте... духовникътъ... и Ефимерията... съ причестно.

Съ тичание най-голѣмий ми братъ ги повика. Изповѣдъта не бѣше дълга. Следъ нея дѣдо се причасти. Около полнощъ издѣхна онъ, какъ праведникъ, тихо и незаметно.

Смъртъта на дѣда ми стори дълбоко впечатление. Майка много пѣти ми разказваше за татка, за ранитѣ му, за нѣжността му, за денонощнитѣ усилия, които той полагаше, за да ни прехрани съ иглата си; но азъ за дѣда повече жалѣхъ; него азъ познахъ; отъ него облага видѣхъ. Майка ме утешаваше, ако и да имаше и тя ве-

1) Клетва — заклевамъ ви.

2) Възглавницата.

лика нужда въ утешение. Тя даже, съ истинска въ Бога вѣра, каза, че Господъ ще ни помогне тѣй, щото не само мене, но и Ивана ще ни праща на училище.

Що велишъ ти, синко Никола.

— Нѣмай гайле, нано¹⁾), азъ ке работамъ много, много.

— И азъ не по-малко: усѣщамъ во себѣ сила голѣма; ке работамъ по кжщитѣ; работата е здравие и честь.

Тѣй като бѣхъ слабъ и нервикъ, нищо не ме утешаваше; но майка бѣше упражнена въ домашни и земеделчески работи. Она бѣше лъвица тѣломъ и душею. Мишцитѣ ѝ бѣха желѣзни; лицето ѝ сълнцемъ почернѣло²⁾ отъ полскитѣ трудове.

Братя ми постжпиха въ ткачки занаятъ, а сестра ми стана слугиня. Словото мамино бѣше: „ке работамъ по кжщитѣ“. Тѣй речено, и тѣй сторено. Она още отъ вечеръ сготви ястие за всички ни и ни каза: чекайте ме утре къ вечеру: ке работамъ утре у Танчевци (милионарска кжща, сега изпаднала), ке ви донеса и хлѣбъ и манджа, каза она.

Помолихме се Богу и легнахме; но цѣла нощъ не спяхъ. Заранъ, като се разхлади въздуха, заспахъ. Всички бѣха тръгнали по работата си; а азъ не ги узнахъ. Дойдоха братя ми за обѣдъ и ме намѣриха още въ глѣбокъ сънь.

— „Встани, каза Николай, ке ручаме“.

Встанахъ... ручаме...

— Брате Николай, казахъ азъ, како ке се живѣй? Сега ти ни си и татко и дѣдо. Не ми позволявашъ ли да ида у Танчевци да видя нана.

¹⁾ Майко.

²⁾ Въ оригинала — почърнело.

— Иди, братенце, каза онъ, и ме цѣлова; но да не имъ сакашъ хлѣбъ.

— Не! Не! азъ съмъ ситъ, много ситъ.

— Иди, но е далеко.

— Ако, азъ не се уморявамъ.

Тръгнахъ и въ нѣколко минути пройдохъ оная ужасна стрѣмнина, що отдѣля бащина ми кжща отъ Танчеви.

— Де е майка? питамъ азъ.

— Сакашъ ли хлѣбъ, каза ми домакинката.

— Де е майка?

— На езеро... пере.

Се спуснахъ по стрѣмната низина какъ стрела. Преди да достигна жгълтъ на Писиновската улица, чухъ майчини си въздихания: милата носѣше на глава единъ, още мокъръ, болярский килимъ, отъ грамадна дължина и ширина, съгнатъ *in octavo*, килимъ, когото мѣска¹⁾ съ трудъ би носила. Раскжса ми се сърдцето. Като ме видѣ, тя спрѣ стенанията си и ми направи една подсмивка.

— Защо ти тука, синче? Но азъ плачехъ, както да би нѣкой убилъ майка: Омиръ казва:

„Половина благородство Богъ отнима челоуѣку,
Кой свобода си изгубилъ, който станалъ робъ другому“

Майка се спрѣ.

— Що плачешъ, синко?

— Еда²⁾ ли така, нано, ке робуваме.

— Синко! казватъ оти знаешъ много книги, а ти си още малъ и не знаешъ. Знаешъ мощне добро небеснитѣ работи, а земнитѣ не ги знаешъ. — Тука на земята всѣкий е робъ. Блазе на оногo, що съ трудъ извишва себе си. Горко на оногo, що съ дембелство унижава себе си. Гледашъ ли оная

¹⁾ Катъръ.

²⁾ Нима.

лепа куя¹⁾, въ която служаъ? Тя сега бърго ке се продава; а ти, ако се трудишъ, ке я купишъ за никаква цена.

Тъй тя проповѣдваше и съвременно отъ 4-тѣхъ страни на килима крупни капки падаха на земята (дрехитѣ ѝ отдавна бѣха съвършено измокрени). После съ нови сили тръгна нагоре по стръмнината.

— Майко! дай ми килима да го понося.

— Нѣ... не чинитѣ... види... килимътъ не е тежъкъ, ти можешъ да го носишъ, но ученици да носятъ, грѣхота е.

Тъй майчината ѝ неизмѣрима любовъ и уважение къмъ нищожното ми учение показваше, а съвременно и ме утешаваше съ това: „килимътъ не е тежъкъ“.

Майка вървѣше боса, съ твърди и топотни крачки, тя искаше да каже: „Не съмъ уморена“. Като стигнахме у Танчеви, никой не ѝ дойде на помощ да смене отъ главата ѝ тежкий товаръ. Викна майка; никой не отговаря.

— „Спятъ смъртенъ сонъ“, — каза тя и биде принудена да възлѣзе по стръмната стълба. Тогава се появи домакинката и показа ѝ мѣсто, дето да сложи килима. Майка, кое съ усилие на жилеститѣ си рѣце, кое съ наклонение главата напредъ, сложи килима.

— Господъ да ти усили рамената, каза домакинката: гледамъ оти сега килимътъ е съвсемъ инакъвъ, съвсемъ како новъ.

Тъй каза, безъ да ѝ покаже мѣсто да си почине, даде ѝ единъ огроменъ пещникъ и ястие изобилно.

Майка каза: „Господъ да ви чува и варди отъ зло“.

¹⁾ Хубава кжца.

Явно, че домакинката не разбра урока: може ли разбра човѣкъ, съвършено упитъ отъ нехайство и сладострастия?

Туй не малко повлия дето после станахъ найбуйний и страстный членъ на опозицията противъ аристокрацията. Како да бѣхъ избранъ за общий отмѣститель за беднитѣ, всѣкога съмъ мразилъ, гонилъ и билъ децата на богаташитѣ, на чорбаджиитѣ и на учителитѣ си, когато они постѣпваха гордо съ съученицитѣ ми. Дойдохме дома. Бѣхъ въ униние.

— Руча ли, синко?

— Ручахъ.

— Сега иди си у даскала.

Азъ не рачехъ да ида; и тъй зехъ по обикновеному книжкитѣ си и тръгнахъ къмъ опустѣлата крепостъ и тамъ си четѣхъ, докле се отпуснаха ученицитѣ, и после се върнахъ у дома. Съвѣстѣта ме гризѣше, дето лъжехъ майка благородна, неуморна, добродѣтелна, свещенна майка; и то увеличи меланхолията ми. Но и всичко, що ме обикаляше, помогна да я увеличи, тъй като и естествено бѣхъ къмъ нея предразположенъ. Нашата собствена и всеобщата бедность, лица бледни отъ глада и нечистота, първенцитѣ ни станали фанариотски руфиани¹⁾, съвършеното унижение на тъй наречената хондрокефалска каналия²⁾, която казваше Теосъ вмѣсто Феосъ, катадневни върволици отъ земедѣлци, карани въ затворъ за данъкъ, благочестиви селячани, които се покланяха и съ челото си биеха килима предъ скверни, немилостиви, сребролюбци, лицемѣрци, страстолюбци калугери, които (калугери) се ругаеха безчеловѣчно надъ самитѣ глави на поклонницитѣ си.

¹⁾ Фанариотски орджия, посрѣдници, песоглавци.

²⁾ Дебелоглави.

Конака (хукюмата) бѣше близко до кжщата ни. Тамъ почти всѣкий день фигурираше фалаката. Не рѣдко 20 дрѣнови стапа се кършеха о плеснитѣ¹⁾ на униженнаго българина. Надалечъ се слушаха писковѣтъ му, милковѣтъ му.

Се чудѣхъ какъ може да има на свѣтътъ хора толко глупави, щото да обичатъ и оценяватъ такъвъ животъ. Бѣхъ разтърсенъ какъ поетъ, който гледа зло по свѣтътъ и не може го търпи. Ако би ме видѣлъ нѣкой психологъ, би ме заставилъ да пиша стихове; но тогава, де такъвъ наставникъ?

И така най-цвѣтнитѣ години на страстната младостъ минаха въ грубо безвкусие. Поприще нѣмахъ. Колкото рачително и да се занимавахъ съ гръцкото чтение (българското бѣше неизвѣстно) почти нищо не разбирахъ. Меланхолията ми всеедно²⁾ растѣше. Бѣхъ всеедно думенъ³⁾ нахмуренъ, мраченъ, како старецъ, който много пострадалъ въ живота. Въ радости, сватби, пѣсни, танцове, меланхолията ми се усиливаше. Видѣлъ ли съмъ беда каквато и да е; чулъ ли съмъ ридание на безсълзна баба надъ чуждаго мъртвеца, тутакси страстни сълзи потичаха изъ очитѣ ми. Бѣхъ постоянно въ раздражение. Никоя дреха не ми се аресваше, ако не бѣше съвършено хубава, чиста, благокройна. Съ трескава яростъ раскжсвалъ съмъ дрехитѣ, които осжждахъ за несъвършени. Много страдала майка отъ таквото настронение.

Единъ день (бѣше страстната недѣля) братъ ми принесе ми тържествено отдавна обещаний за Великдень новий фесъ. Като не бѣхъ никога носилъ фесъ, фесътъ, тѣй като бѣше малко по-широкъ отколкото трѣбваше, видѣ ми се несносенъ товаръ.

¹⁾ Ходилата.

²⁾ Постоянно.

³⁾ Замисленъ.

— Врати го назадъ, казахъ на брата си.

— Какооо!

— Така.

— Ясъ го купиѣ и нѣма да го вратамъ.

— Ясъ нѣма да го носамъ.

Напраздно вси ме увѣряваха, че фесътъ е хубавъ прехубавъ и много ми прилѣга.

— Не съмъ ученъ да нося фесъ: по-харно гологлавъ.

Тогава Николай дръпна ми порядоченъ бой. Боя претърпѣхъ, но феса не рачихъ да нося.

При все туй по нѣкога си позволявахъ да развличамъ меланхолията си съ детски игри и опасни вѣтърничавости. Единъ день се покачихъ на сливата на съседката си Телялица и зехъ набързо да сривамъ и ямъ плодетѣ ѣ наедно съ костилкитѣ имъ, докле се сѣти съседката и викна съ пронизителний свой гласъ. Отъ страхъ и бързание въ слизанието паднахъ отъ дървото на камни, дето си счупихъ единъ рѣзецъ. После лежахъ опасно боленъ отъ запечение (костилкитѣ бѣха останали въ мене) докле силенъ клистиръ ме избави отъ належаща смъртъ. Повече отъ две седмици майка бѣше принудена да ме държи за мишки¹⁾ за да излѣза на двора. Като се мало пооправихъ, казахъ на майка: „остави, не крепи ме — сега можахъ самъ да вървамъ“. Но щомъ тя ме остави, азъ паднахъ. — „То! како можитъ да бидитъ!“ Вироглаво повторихъ опита до 4 пѣти, и резултата бѣше все сжщий. Тогава се увѣрихъ, че съмъ билъ опасно боленъ и близкъ до кончината си.

Още здравieto ми бѣше слабо, когато се разгласи, че иде въ града ни призванъ нѣкой си прочутъ елинский класний учитель. Казвахъ, че

¹⁾ Подъ мишници.

онъ е влахъ; и после не го наричаха инако освенъ „влахътъ“ и за дълго време следъ отхождането му това име бѣше равно съ „класний учителъ“. Се зарадвахъ дето имахъ занаятъ да се занимавамъ и тъй да отбѣгна тежката скука, която ме гнетѣше и гризенията на съвѣстѣта си, дето лъжехъ майка. Влахътъ, както и всички предъ него и следъ него учители, ни преподаваше по два бедни урока на день. Казвамъ бедни, защото всѣкий урокъ състоеше отъ десетина думи, които нито ние разумѣвахме, нито онъ можеше ни изясни на матерний ни языкъ. Можете си съобрази каква бѣше ползата отъ такива учители. И днесъ още се чудя съ крайната си търпеливостъ, дето дълги години посещавалъ съмъ училището безъ да разумѣвамъ почти нищо. Преимникъ на влахътъ (почти всѣка година и всѣко тримесечие се промѣняваха учителитѣ) бѣше, ако добре помня, нѣкой си Константинъ Янинецъ, наречений „Куциотъ“. Онъ учителствова три години съ такова усърдие, щото зе да хракъ кръвъ; но гласътъ му, както и онзи на влахътъ, бѣше гласъ въпиющаго въ пустини. Почти никой нищо не му разбираше. Онъ отъ църковъ често грабѣше отъ ржцетѣ на четцитѣ църковнитѣ книги и ме заставахъ да чета. Робе му каза: Даскале! Три години ни служишъ. Ти плащаме честно, — удостой ни да видимъ плодътъ на трудовѣтъ ти. Учителътъ пожълтѣ какъ смилъ, трѣбваше да послуша и за единъ месецъ се готви за изпитъ. Се наредихме около 40 ученика въ митрополийскій салонъ. Робе почна да изпитва:

Дойде и мой редъ. Робе ме попита:

— *Стратηγούσης τί μέρος λόγῳ εἶναι?*¹⁾ (онъ изпитваше само за частитѣ на речѣта).

¹⁾ Командуващъ каква часть на речѣта е?

— *Μετοχή*¹⁾.

— *Τί εἶναι μετοχή*²⁾.

— *Ἐπίθετον προερχόμενον ἀπὸ ῥήματος*³⁾.

— *Τί σημαίνει προερχόμενον*⁴⁾

— Що излєгвѣтъ.

Робе узна, че разбирамъ нѣщо си и каза: *Τὴν δεκάτην ὥραν ἔλα εἰς τὸ μαγαζὶ νὰ ἐκλέξῃς μπισμὴν διὰ ψωρέματος*⁵⁾. После ме застави да спрягна *Στρατηγῶ-ω* и го проспрягнахъ бързо. Очарованието бѣше общо.

Следъ свършкѣтъ, учителя ме пригърна предъ цѣлия съборъ: *Πάρλιτσε! ἐσὺ μὲν ἀσπρίσας τὸ πρόσωπον* = Парличе, ти ми лице обѣли, и плака, плака какъ чєловѣкъ омитѣ отъ безчестие обществомъ признано. Ай наивний! Той трѣбваше да е увѣренъ, че жителитѣ, колкото по-малко го разумѣваха, толко повече го уважаваха. Тоя день пѣсни и радости на сродницитѣ, дето въ изпитанията се отличилъ единъ папгалъ. Къ вечеру отидохъ у Робеви, и ми отмѣриха три аршина басма.

— Печали ти Глигоръ, ми каза братъ ми, а ясъ и басма по-хубава ке ти купамъ и въ Янино ке та пратамъ да се учишъ.

Много се зарадвахъ; но сжщата година, внезапна смъртъ (отъ перипневмония) го грабна отъ обятията на осиротѣлата фамилия, която на него се надѣваше. За да не увеличи скръбѣта ни, майка често идѣше въ зимникътъ и тамъ го оплакваше. Въ утешение ѝ казахъ: „Майко, Зарче ме кани дома си да учамъ сина му. Той ми такса 400

¹⁾ Причастие.

²⁾ Що е причастие?

³⁾ Прилагателно, произлизащо отъ глаголъ.

⁴⁾ А що значи произлизащо?

⁵⁾ На 10 часа ела въ магазина да изберешъ басма за дрехи.

гроша годишна плата, и храна и облѣкло. Филладата¹⁾ на седмчисленицитѣ се търси отъ Свята гора: ясъ ке я отпиша всичка по три пари листѣтъ; а то ке стане харна сума. Муренката²⁾ наша стига до облаци. Никоя муренка въ градѣтъ не ражда чърници толко голѣми и хубави, како нашата; ти берешъ чърницитѣ така... како рѣжа да не ги фатила; а ясъ ке ги продавамъ по цѣлия градъ . . .

— Тамо ли ке спиешъ?

— Кжде?

— У Зарчевци?

— Тамо ке ядамъ, ке пиямъ, ке спиямъ.

— То не бива Глигоре, азъ безъ тебе не мърдамъ.

— И така нека бидитѣ; воля твоя нека бидитѣ.

Майка ме стисна въ обятията си.

Споредъ обещанието си, почнахъ да отписвамъ Филладата съ трескава деятельность (Това отписване не малко ми помогна въ языка). За уроцитѣ си нѣмахъ никаква грижа; си позволявахъ даже и чести отсѣтствия. Тогава уроцитѣ бѣха толкова сухи, щото отсѣтствията и не се считаха за смъртенъ грѣхъ. Еднажъ (презъ учителствованието на Андроника Йосифчевъ, добъръ и деятеленъ учителъ охридянинъ) 4-ма ученици се съгласихме да идемъ на-поле, тамъ, въ Далянската рѣка, ловѣхме малки ягулча³⁾. За обѣдъ дождахме си у дома, а следъ обѣдъ пакъ се събирахме на рѣка. Какво да правимъ? Неумолима бѣше нуждата за развлѣчение, а училището бѣше ни омръзнало. Тази игра се продължи 4—5 дена. После,

¹⁾ Книга.

²⁾ Черницата.

³⁾ Рибки-Змийорки.

нѣкой си извести майка и тя съ горка подсмивка зе да ме бие по нозе съ драпаво дърво. Градѣтъ се огласи отъ виковетѣ ми, но майка въ биенето не показва милость и после тури нозетѣ ми въ гжстосолена вода, предварително приготвена. Тя бѣше се решила да ме изцѣри еднажъ завсегда отъ болестъта на отсѣтствията, и сполучи.

Дълго време отписвахъ Филладата. Като свършихъ дѣлото, го представихъ Евтиму Балазу, който ми го порѣча. Цѣли часове онъ испитова, дали отписѣтъ е точенъ. Не намѣри ни една грѣшка. Онъ направи смѣтка (азъ смѣтане не знаехъ) и ми каза, че трѣбва да ми плати 16 гроша; но онъ постѣпи великодушно; ми даде 4 бешлѣци, които ми се видѣха като 4 милиона. Като врѣчихъ паритѣ майци си, очитѣ ѣ блѣснаха⁴⁾: не ради значителността на сумата, но отъ радости, че видѣла първий плодъ на трудоветѣ ми.

Както видите, никой, може би, не е работилъ толко евтино, колкото азъ. Но имаме и други срѣдства: майка развѣждаше кокошки, а азъ продавахъ яйцата. Еднажъ Анастасъ Серезлия, докторъ грѣкъ, който навсѣкжде съ ентузиазъмъ хвалѣше моитѣ успѣхи, и всѣкога даромъ ме цѣрѣше, ме видѣ въ чаршията, дето седѣхъ на каменъ, озябналъ отъ студъ, и въ skutатъ си държахъ десетина яйца за проданъ, и ми каза по грѣцки:

— Встани!

Встанахъ.

— Колко пари ги продавашъ?

— По три пари. — Онъ ми плати по 5 пари.

— Никого да не седишъ на каменъ. Разбра ли?

— Разбрахъ.

— Направи клетва.

⁴⁾ Въ оригинала — блѣснаха.

И се заклехъ.

— Азъ имамъ 4 сина, но тебе обичамъ повече. Не желая да те цѣря пакъ: не че жалия трудоветъ си или лѣковетъ си, но жалия здравieto ти. (Хилядо поклони предъ сѣнката му, ако и да мразѣше онъ все що е българско).

Явно, че животътъ ни не бѣше доволенъ. Но имаме и друго срдство: презъ юния и юлия следъ обѣдъ продавахъ чърници. Се надпреварвахъ свѣтътъ кой по-напредъ да купи: и тъй всѣкога во време се намирахъ на училище.

Единъ день, ужасний день (3-й юлия 1840) майка падна отъ чърницата. И днесъ, когато си помисля това приключение, трескави мѣхорници¹⁾ усѣщамъ по плещитъ си, а по бедрата си едно неописуемо болезнено чувство: както да ми се топи лоятъ. До Бога писнахъ, като видѣхъ майка прострѣна полумъртва.

— Нѣма нищо, — каза тя, поизправи главата си и видѣ срдния прѣстъ на дѣсницата си изкълченъ между първата и втората фаланга и грозно изкривенъ. Ако и да бѣше како пияна отъ падането, тя зе да тегли изкълчения си прѣстъ съ всички сили, докле коститъ кръкнаха и се намѣстиха въ физиологическо състояние. — Сега нѣмай гайле, — каза тя.

Съседкитъ притекоха, я уловиха за мишки, я заведоха въ кѣщи, ѣ послаха и употрѣбиха вси срдства що имъ бѣха подъ ржка за облекчение на пациентката.

Никога презъ живота си не съмъ билъ толкова тѣженъ, колкото тоя день: бѣхъ все едно при постелята ѣ. Очитъ ми все едно въ лицето ѣ приковани. Майка усѣщаше болката ми, може би повече отъ своята и болезнено се подсмиваше.

¹⁾ Тръпки.

— И това ке мине, синко! Нашата муренка е благословена; тя е наший ангелъ хранителъ; азъ я почитамъ за свето нѣщо. Мнози паднали отъ нея, но никой не се убилъ. Иванъ. . . и той падна. . . билемъ отъ най-голѣмата висина (и ми показа единъ клонъ на огромното дърво), но ми го варди Господъ: нищо не пати. Не гледашъ колко жени идатъ катаденъ. . . и зематъ отъ кората ѣ за лѣкъ противъ всѣкакъвъ прищъ?

Следъ нѣколко дена майка оздравѣ и зе да работи по обикновеному.

Какъ за утешение на миналитъ ми нещастия, Митре Миладиновъ¹⁾ дойде да учителствува въ Охридъ. Онъ се въдвори въ дѣдова ми кѣща, заедно съ младата си невѣста. Между десетѣхъ учители, които се промѣняваха презъ моето въ Охридъ ученичество, ни единъ не се оказа толко полезенъ на ученицитъ, колкото Миладиновъ. Онъ въ всѣка постѣпка имаше нѣщо си привлѣкателно. Словото течеше изъ устата му като медъ. Священъ огънь горѣше въ очитъ му. Онъ знаеше, че трѣбва да ни учи на грѣцкый: инако не можеше и да се мисли.

Но ето той какъ ни учеше: Донеси вода — *φέρε νερόν* и т. н. т. До негово време не знаехме почти нищо отъ аритметиката. По неговъ съветъ старшитъ ученици зимахме огромнитъ три тома на Лексикона на А. Гази, се събирахме дома и превождахме Плутарха на ново-грѣцкый. Боже мой! Колко широка бѣше тога паметъта ни! Миладиновъ ни запозна и съ италианский языкъ. Вжтре въ шесть месеца преведохме цѣлий първий томъ на Телемаха. Изпитанията станаха, каквито не бѣха ставали. Навсѣкжде се раздаде слухъ за цѣвтението на Охридското училище. Отъ

¹⁾ Димитъръ Миладиновъ

много градове и планини на Македония и отъ най-западната частъ на Албания се стекоха ученици въ Охридъ, да се учатъ при Миладинова, но всички му се сърдѣха, дето мърсѣше (не по-стѣше).

Една година, помня, стисна гладъ: майка, не-обикновено натъжжена, ми предложи да постѣя на занаятъ. Тогава азъ се заплакахъ: никакъ не ми се щѣше да остава училището; едва тога почнахъ да се наслаждавамъ съ непостижимитѣ Омирови хубости.

— Майко! не е ли по-добро да ида у Зарчевци?

— Иди, синко!

И отидохъ. Зарче заповѣда да ставятъ трапеза, ме постави при себе си и ме препоръча на домашнитѣ си. Като ядохъ до сита, — сакашъ ли, каза ученолюбивий гъркоманинъ, да седишъ у насъ, да те гледамъ како синъ?

— Сакамъ.

— Съ Андроника мой ке ходишъ на училище, съ него ке се вращашъ, съ него ке ручашъ, съ него ке спиешъ, и понѣкога ке го учишъ.

— Всеедно ке го учамъ.

— Да ми си живъ.

Тѣй речено, тѣй сторено.

Но мрачната сѣдба не бѣше още се уморила въ гоненията си. Единъ день Зарчевица ме прати въ чаршия да зема месо. Въ една невѣрна стѣпка, що направихъ въ бързанието си, навихна ми се ногата. Много дена куцахъ безъ да кажа никому нищо. После, болитѣ не се търпѣха и казахъ на майка. Тя повика една баба, която ми тури нозетѣ въ сапунена вода. Ногата отече ужасно. Следъ 2—3 дена нужно бѣше да стане операция. Прибѣгнахъ при Робе: Серезлията не бѣше

дързостенъ хирургъ. Робе проби съ нещера отеклото мѣсто (посрѣдъ свирката и вътрешната ѣ страна) и тутакси потекоха изобилно гной и кръвъ. Следъ два месеца се появи отокъ къмъ горнята частъ на сѣщата костъ (два прѣста подъ ставата) и пакъ Робе направи операцията. Зарче, или отъ страхъ да не плаща Робеву за курата¹⁾, или ради веxти по между имъ страсти, ме отби отъ Робева и самъ лично ме препоръчи на нѣкой си дайреджи Махмудъ, който узна какъ на догадъ, че между дветѣ рани има съобщение, взе дебела синя хартия, направи отъ нея цилиндрический свитѣкъ доста правиленъ, но го намаза съ мехлемъ и го вѣврѣ во горнята рана. После онъ осторожно съ двамата си прѣста сучеше свитѣка, докле крайтъ на свитѣка излѣзе презъ другата рана. Тържествена радостъ се появи на лицето Махмудово:

— За две седмици ще те изцѣря, каза онъ.

Зарче и азъ го прославихме по цѣлия градъ. Азъ никога на надежди не съмъ се наслонявалъ; даже презиралъ съмъ ония, що пасатъ вѣтрове; но въ думата Махмудова твърдо повѣрвахъ. Всѣки страдалецъ вѣрва, че ще се окончатъ страданията му.

За 7—8 дена Махмудъ сполучливо промѣняваше свитѣцитѣ; въ последната визита онъ, увѣренъ въ мъдростъта си, зе да тегли свитѣка не твърде осторожно. Щомъ се скри въ раната горний край на свитѣка, долний край се скѣса тѣй глъбоко, што то ни най-тънкото орѣдие не би могло да го подхване, а орѣдия у Махмуда нѣмаше никакви. Най-голѣмата частъ отъ чуждото тѣло останана въ моето.

Дойдохъ у дома и разказахъ на майка...

¹⁾ Лѣкуването.

Охъ! како тя се разплака! Не чекахъ отъ нея плачъ; тя бѣше необикновено твърдодушна, но сега, види се, че тя пресмѣтна тежестъта на нещастieto.

— Не плачи, нано, ке ходамъ у Робева; той ке го извадитъ фитилътъ.

Отидохъ у Робева, онъ нито се поизпита да го извадитъ и каза, че самъ отъ себе фитилътъ ще си излѣзе презъ долната рана, нѣщо което и чудесно се сбждна следъ 4 години. Онъ зе да затваря ранитѣ като ги горѣше съ селитрино сребро (*Iapis infernalis*). Върѣдъ зима потѣхъ отъ боли. Горната рана заскоро се затвори, но долната не се затваряше. Робе знаеше, че не мога да му платя ни парица за курата. Онъ ми представи безцеремонно едно свое рѣкописно съчинение по медицина съ заглавие: „Тайни открити отъ ...“ и ми заповѣда да го препиша на чисто. Преписахъ безконечното му съчинение у дома си. Зарчевъ домъ бѣше ми омръзналъ. Защо? и азъ не знаяхъ причината. Вѣрно е, обаче, че тогава всичко бѣше ми омръзнало. Не обичахъ нищо на свѣтътъ, освенъ Омира и майка и Богородица, предъ която се покланяхме. Нито „добро утро“ казвахъ нѣкому! Се чудѣхъ какъ людие могатъ живѣ въ тази плачевна долина. Постоянната ми мисль бѣше: или съвършенство, или смъртъ.

Преписванието на Робевото съчинение бѣше дълго и мудно. За маса нито дума можеше да стане: тогава у най-богатитѣ кѣщи маса нѣмаше. Пишихъ, както на училище, т. е. държещи хартията на дѣсното колѣно. Почеркътъ на Робева е най-пренебрегнатъ, сбърканъ, отчаятелно нечеткъ. Съ неимовѣрна търпеливостъ изучихъ формата на всѣка Робева буква, докле зехъ да чета писаното му какъ собствено свое. Тѣй се трудихъ повече отъ три месеца, за да изплата визититѣ.

Единъ день Робе, като четѣше преписътъ ми и видѣ, че съмъ написалъ ἐξερῶσάμενος, вмѣсто неговото ἐξερῶσάμενος, ме попита защо съмъ тѣй писалъ.

— Тѣй трѣба, казахъ и чрезъ граматиката, която изуствяваме, му доказахъ, че тѣй трѣба да се пише.

— Браво! ми каза онъ.

Тѣй тогава бѣше ни заслѣпилъ фанатизма, щото, които знаяха грѣцката граматика се почитаха за велики и священи хора.

После М. Миладиновъ се оттегли, и азъ станяхъ терзия. Следъ два месеца Симонъ чехларъ, охриданинъ, дойде отъ Тиранъ и каза, че тиранлиитѣ търсятъ учителъ за 2500 гроша. Сумата ми се видѣ огромна.

— Що велишъ, нано?

— Ходи.

Тя приготи все що трѣба за пжтувание, даде ми мушамы, за да обвивамъ болната си нога и чрезъ цѣлования по очи и бузи даде ми благословията си. Азъ плачехъ: но нейни очи, споредъ Омира, стоеха какъ рогове или желѣзо. За да ме ободри, она криеше сълзитѣ си.

Пристигнахъ въ Тиранъ. Тамъ ме завзе носталгия (отечествената болестъ): бѣхъ едва 18 годишенъ и за първий пжтъ странствувахъ. Ноция, особено, плачехъ по майка цѣли часове. За нейно утешение побързахъ да ѝ пиша, че намѣрихъ въ Тиранъ една много изкусна баба, която ми се обеща, че ще ме изцѣри съвършенно. За добра честь въ Тиранъ странствуваше и Симонъ, когото почитахъ какъ баща и детето му учехъ како роднаго брата. Като се свърши годината, решихъ се да изпълня вехтото си желание, да ида въ Атина¹⁾.

1) Въ оригинала Аѣины.

Първата нощ, що се върнахъ отъ чужбина и спяхъ подъ бащинъ си покривъ, се случи странно нѣщо: като излѣзохъ по полунощи, почувствовахъ на болната си нога необикновена топлина. Пипнахъ — ржката ми се умокри. Повикахъ майка. Тя запали борина и — що да видимъ: кръвъ бѣше облила ногата ми и още течеше. — Бахъ; нѣма нищо, казахъ, то е отъ пѣтуванието. Майка бръкна въ раната и извади едно синикаво вещество, а заедно съ него и костъ до три сантиметра дълга съ неправилна широчина (че бѣше изгнила).

— Слава Господу, каза майка, излѣзе фитилтъ. (То бѣше наистина хартийний Махмудовъ фитиль).

Утренята се стекоха дома по обичайно сродници и съседи. Тѣ знаеха, че желая да се уча; но де? що? какъ?

Тогава се решаваше сѣдбата ми. Не се найде ни единъ да ме посѣветува да ида въ Росия; а пакъ тогава само името на Атина и Янино звучеше у насъ. Покойникъ Ангеле Групчевъ, най-учений тогава мжжъ, който какъ сродникъ мой имаше и най-голѣмо надъ мене влияние, ме посѣветова да пригърна медицината. Много пѣти се е случвало щото човѣкъ, който е сторилъ много добрини, даже и на неприятели, е сторилъ обаче и неволно зло на най-ближния си. Тѣй се случи и сега. Обещахъ му се да се уча на медицина, на която не бѣхъ никакъ призванъ, следователно и не наклоненъ. Обещахъ му се, защото много бѣхъ страдалъ и желаехъ да лѣча човѣчески страдания; но не знаехъ, че никой никога нѣма да успѣе въ дѣло, което не му е присърдце. Да изповѣдвамъ и това:

Отивахъ въ Атина не само за да се уча, но и да се изцѣря, тѣй като мислѣхъ, че нѣма по свѣтътъ по-добри отъ атинскитѣ доктори, както нѣма на

свѣтътъ поетъ по-добъръ отъ Омира. Инако, може би и майка не би ме пратила.

Търгнахъ презъ августъ 1849 съ 1500 гроша. На пѣти, въ село Пателе, като искахъ да превежа раната си, видѣхъ че течението на гноя бѣше секнало и раната бѣше въ пълно заживание и писахъ на майка.

Трѣбваше да мина презъ Лариса: пѣтувание дълго, но за то по-евтино. Когато оставихме Домоко и прехвърлихме турско-грѣцкитѣ граници, единъ грѣкъ търговецъ, мой спѣтникъ, слѣзе отъ коня и цѣлова земята.

— „Стѣпихме на елинска земя“, каза онъ.

Слѣзохъ и цѣловахъ земята. — Боже мой! колко тази земя е червена!

— Да! защото е упита отъ кърви.

Веднага направихъ нѣколко стиха, които и декламирахъ съ пророческо въодушевление. Опишанието ми се усили, когато отдалеч видѣхъ прочутий Παρθενών¹⁾

Въ Атина се явихъ предъ университетскитѣ власти, за да се запиша въ Μουσείον²⁾. Ме изпратиха при Βασιλέα да държа изпитъ. Онъ ме изпита само по елинский, ми даде едно чудо похвали а степень „Αριστῆς“³⁾. Сѣщия денъ се записахъ студентъ на медицината и намѣрихъ жилището на три Робевски юноши, ученици на гимназията, до които имахъ писма и аманети. Тѣ ме запознаха съ г-на Иоанна Сапунджиевъ, охридянинъ и вестникаринъ. Онъ като видѣ бедността на дрехитѣ ми и бледността на лицето ми (бѣхъ съвършено изнуренъ отъ пѣтуванието и за дълго не можехъ да се наситя на хлѣбецъ) ме попита кол-

¹⁾ Партеонъ -- храмъ на Минерва, издигнатъ върху Акропола (Атина) презъ 438 г. пр. Христа. Запазенъ и днесъ.

²⁾ Университета.

³⁾ Степень на превъзходство.

ко пари имамъ и, като чу че имамъ хиляда гроша, се стресна.

— Не ти стигатъ, каза онъ.

— Стигатъ ми: само хлѣбецъ ми трѣба.

— Само съ хлѣбецъ не се живѣе.

— Азъ само съ хлѣбецъ до сегѣ живѣлъ съмъ.

— Слушай, има тука едно богато завещание отъ единъ македонецъ жителъ на Блаци и нареченъ Вельо. Това завещание е обречено изключително за стипендии на бедни македончета. По-кай!

Тѣй каза и записа.

— Подпиши се.

— Се подписахъ.

— Дайте това прошение на министра Пайкосъ, дано ви приеме за стипендиантъ.

Подадохъ прощението но по пусто: Пайко ми каза, че всичкитѣ мѣста сж заняти. Късно после азъ се увѣрихъ, че мѣстата сж заняти почти изключително отъ туземци. Тѣй като не бѣхъ влюбенъ въ медицината, често пишехъ стихове и ги излагахъ по чернитѣ дъски на университета, и съ благодарение слушахъ похвали. Като кжсогледъ, слушахъ физика, ботаника и химия отчаятелно-небрежно. Но най-умразенъ отъ вситѣ предмети бѣше ми анатомията. Въ Анат. Амфитеатръ много пжти единъ и сжщия лешъ лежеше повече отъ 10 дена, и то зарадъ нѣмане другий. Тамъ очевидни бѣха чловѣческитѣ жалкости, които ми правѣха повече впечатление, нежели смрадната воня; не само самъ азъ не ядѣхъ месо, но и другиго да видя дето яде не можехъ търпи. Единъ день ни донесоха прѣсенъ лешъ на ангеловидна жена. Зехъ да обдумвамъ нѣкой и другий стихъ, когато влѣзе въ стаята прочутий анатомистъ Дамянъ, родомъ изъ Костуръ. Отъ радости блѣ-

снаха му очитѣ. Онъ удари тържествено лештъ по бедрото, за да покаже, че е влюбенъ въ науката. Незабавно излѣзохъ отъ стаята. Никой нищо не ми забележи: студентитѣ бѣха неограничено свободни и необвезани подъ никакво задължение. Професоритѣ само преподаваха, а никога не изпитваха. Тѣ ни диктуваха отъ ржкописитѣ си (почти вси предмети бѣха ржкописни), а ние пишехме. Щомъ чуехъ нѣкоя язична нихна погрѣшка, ми се струваше, че небото пада и често си позволявахъ да я поправа. Разумѣва се, че азъ пишехъ най-бързо и най-чисто. Дългитѣ ми въ Охридъ преписвания въ това ми помогнаха. А за языка азъ имахъ право да мисля, че на много професори мога за дълго време да имъ преподавамъ. Нито можеше инако да бжде: гръцката политика бѣше: да знаемъ само гръцкый а — нищо друго. Олимпиосъ, професоръ на хирургията, който ме лѣчеше даромъ (горната рана бѣше ми се подновила) ми забележи още отъ начало на годината, че по-добре е да се запиша въ филологията; но черна бѣше орисницата ми и ме повлѣче.

Не обичахъ съученицитѣ си. Въ всѣкоя имъ дума се трудѣхъ да намѣря гордостъ. Наистина, тѣ, ако и да се надграбваха вси надъ ржкописитѣ ми, за да си препишатъ, но заради българското ми произношение и заради бедността на дрехитѣ ми, постжпваха почти презрително съ мене. Когато костурскитѣ майстори вървѣха къ вечеру предъ университета и си говорѣха българскый, тѣ (съученицитѣ ми) казваха: „ѣво първоу та бѣбѣа“ = ево ти минатъ воловетѣ“. Кжсаше ми се сърдцето. Оскърбенъ въ народното честолюбие, тлѣхъ отъ гнѣва и не можахъ да го излѣя...

Къмъ срѣдата на учебната година, преди да се довършатъ парциитѣ ми, предложихъ на Робева да имъ преподавамъ френскый. Тѣ имаха

учителъ французинъ, когото никакъ не разумѣваха. Азъ бѣхъ готовъ да имъ преподавамъ за половина плата. Робевъ приеа и азъ бѣхъ честитъ.

На 25 марта 1850 бѣха призвани на конкуренция вситѣ елински поети. Офицеръ Залокоста се призна за най-даровитъ отъ вси и царъ Отонъ тури лавровий вѣнецъ на главата му. Онъ бѣше доста слабъ и жълтичкъ отъ заниманията си. На музика, на разходка, кждето бѣше той, тамъ и азъ; бѣхъ му като сплтникъ. Се чудѣхъ какъ човѣкъ толко нищоженъ видомъ може да бжде вѣнчанъ поетъ. Се взирахъ въ него съ благоговение. Можехъ ли азъ да не говѣя, когато вси пърстомъ го показваха и хвалѣха? „Нѣма елинъ по-честитъ отъ него; царъ Отонъ, който го вѣнча, не е нищо предъ него. Императори, що триумфирали за славни победи, не сж нищо предъ него. За него и земний животъ е рай“.

За обезгрижение на майка, писахъ ѝ, че азъ, слава Богу, въ Атина добивамъ по нѣкоя и друга парица, и притурихъ даже отъ де и какъ добивамъ. Писмото си приключихъ въ Робевскитѣ: такава била е всѣкога наивността ми. Робевъ въ Охридъ разпечатиа не само своитѣ, но и майчино ми писмо и въ часъ заповѣдаха на децата си да се учатъ френский у французина. Децата ме оставиха.

Бѣше ме посетила пустата бедность, чахотлива и люта какъ оса, съ коси разплетени, съ лице смугло-бледно, съ очи горящи въ глъбоки впадини.

На г-на К. И. преписахъ цѣлата философия на Иоанна Филиповъ за два талира; такво бѣше условието; но когато ги зехъ, искахъ да го ударя съ нѣхъ по лице. „Търпи душо“ казахъ си азъ: „има и по-зло“.

Наистина, друго зло ме постигна: г-нъ М.,

който ми бѣше далъ най-мрачната стайца на кжщата си подъ наемъ (петъ драхми на месецъ) като видѣ, че не мога вече редовно да му плащамъ, каза ми:

— Има тука единъ докторъ, искренъ мой приятель. Да идемъ при него да те види да не си боленъ.

Азъ си имамъ доктори, които ме лѣчатъ даромъ.

— И той даромъ ще те лѣчи.

— Не съмъ боленъ.

— Си! Си! како не си!

И имаше право: азъ бѣхъ боленъ отъ бедности. Г. М. като видѣ, че не ща да ида при него-вия докторъ, го доведе самъ у дома. Доктора изпита благороднитѣ органи и ги намѣри съвършено здрави; даже и болната ми нога функционираше тѣй сжщо, както здравата. При все това, онъ ми каза:

— Сега се свършва учебната година и вси студенти ще се разпрѣснатъ. Добре е да си идешъ у дома. Увѣрявамъ ви, че пжтуванието ще ви бжде много полезно.

Азъ знаехъ твърде добре, че трѣба да се махна отъ кжщата и въобще отъ Атина; но де да намѣря пжтни разноски? Божий промислъ всичко устроява. Г-нъ Коста Симовикъ Битолчанинъ се готвѣше да си иде у дома и ми даде колкото трѣбвахъ пари за пжтувание съ надежда, че за скоро ще му ги платя. Пуста надежда! Симовикъ трѣбаше да чака дълго време.

Тръгнахме съ параходъ презъ майя 1850. Занимавахме третото положение, ковертата. Валя силенъ дъждъ. День и нощъ безсъненъ, съ отворенъ шатъръ¹⁾ седѣхъ надъ книгитѣ си, за да ги упазя отъ мокрота. Като стигнахъ у дома,

¹⁾ Чадъръ.

майка ми забележи, че коремът ми е по-голям от обикновеното; но отечествения въздух скоро ме оправя. Молих охридските първенци да ме приемат да им служа във училището, но тие бяха си условили учителя (тогава един само учител наемаше всичките класове). За 3000 гроша се услових във Бѣлица за пѣвец и учител (звукарь и класень). Тамъ природата видѣ ми се чудесно хубава. Скромний, синий подлескъ (менекше,¹⁾ който балзамираше въздуха съ упивателната си миризма, богатитѣ конопища обработани от неуморни домакинки, силната покрай потока растителностъ, дето се свѣткаха безбройни свѣтулки, високитѣ ябълшници, нагнати подъ тежестта на неимовѣрно голѣми и вкусни ябълки, ме заставиха да стихотворствувамъ и безъ да ща. Тамъ служихъ две години; но понеже тѣлесната чистота тамъ бѣше много пренебрегната и бѣхъ често принуждаванъ да ида пешъ въ Охридъ, за да се отърва отъ нечисти насѣкоми, ми омръзна бѣличкото общество и тръгнахъ за Битоля да търся късметъ. Тамъ принесохъ една охридска лѣтница²⁾ г-ну Симовичу и му платихъ около 240 гроша. Тамъ три месеци седохъ на ханъ и късметъ още не се явяваше. Отидохъ въ Прилепъ и казахъ г-ну Х. И.:

- Дошълъ съмъ да ви служа за никаква цена — не ще ли ме приемете?
— Те приемаме, но колко сакашъ?
— 3000 гроша.
— Ние ке ти даиме 2500.
— Съвсемъ малко ми давате.
— Доста ти е.
— Примамъ, но контрагъ не ви давамъ.

¹⁾ Теменуга.

²⁾ Охридска риба.

— Що трѣбватъ контрати ъланъ.

Следъ петъ месеци получихъ отъ охридските първенци писмо, съ което ме канѣха да имъ служа за 3600 гр. годишнина. Имахъ за зимание отъ епитропа въ Прилепъ около 400 гр., които нито дръзнахъ да потърся, и незабавно тръгнахъ. Посрѣдъ чаршия г-нъ Х. И. запрѣ кираджията ми, ласкателно ме хвана за ржка, ме посади въ магазата си.

— Кжде вака¹⁾, синко?

— Въ Охридъ.

— Защо?

— За учителъ.

— Колко ке ти дадатъ?

— 3600.

— Немой, синко: ние ке ти даиме 4000.

— Не бидва.

— Ке ти даиме 4500.

— Не бидва.

— Ке ти даиме 5000.

— Не бидва.

Х. И. урони нѣколко сълзи.

Въ Охридъ служихъ шесть години. Сега вече имамъ повече отъ 5000 гр.

— Нано! ке ходамъ въ Атина.

— Ходи, синко — кжде ти е добро ходи.

Тръгнахъ и презъ августъ 1859 пристигнахъ и се записахъ второгодишенъ студентъ на медицината, но, разумѣва се, пишехъ и стихове: тога бѣхъ започналъ поемата си „Ο Ἀρματολός.“ Знаехъ, че трѣбаше да се предаде поемата на испитателната комисија най-късно на 13-й февруарий, но не знаехъ, че подписътъ на съчинителя трѣба да се намира въ затворенъ пликъ надъ когото да фигурира единъ отъ най-добритѣ стихове на съ-

¹⁾ Кжде така.

чинението му; и тъй я подадохъ (поемата) под-
писана просто: Г. Ш. П. На 25 марта 1860, пред-
седателя на комисията, г-нъ Рангависъ, предъ
многобройна публика, зе да оценява представе-
нитъ поеми, като почна отъ най-слабитъ. На чело
на публиката фигурираха г-нъ Орфинидисъ, при-
знанъ и вѣнчанъ поетъ и Вернардакисъ, профес-
соръ на филологията, обата¹⁾ свѣтло весело и
твърдо увѣрени, че ще получатъ вѣнецътъ, или
поне паричната награда. За мене, както и за без-
бройни други зрители, столъ, разумѣва се, нѣмаше.
Но когато Рангависъ каза: „най-последъ имаме една
поема много по-малка отъ другитъ и надписана
„*Ἀρχιτωλός*“, тогава усѣтихъ въ себе едно нео-
писано вълнение, каквото никога не съмъ усѣ-
щаль; тогава никой не би ме позналъ: бѣхъ вѣнъ
отъ себе си; явно, че мой бѣше вѣнецътъ.

Подробно описвамъ тѣзи обстоятелства, за
да знаятъ юношитъ, че чрезмѣрната радостъ е
по-убийствена отъ скръбъта. Нека знаятъ и това,
че не пиша отъ собствена своя гордостъ, но за
възвишение на народната.

До толкова ние българе сме били ругани и
презрени отъ вситъ народности, щото време е
вече да се опомнимъ. Като четете човѣкъ народнитъ
ни пѣсни, дето всѣка хубавица се нарича гъркиня,
неволно ще заключи, че клетото самопрезрение е
знакъ на Българщината. Време е да се покажемъ
хора между хората. Българското трудолюбие рѣдко
се намира въ другитъ народи; то ни е облагоро-
дило; то е било, е, и ще бжде наше спасение.
Ако е истина, че бездѣлието е майка на вситъ зла,
то тъй сжщо истинно е, че трудътъ е баща на
вситъ добрини. Какво преимущество²⁾ могатъ да

¹⁾ Дватамата.

²⁾ Въ оригинала — преимжщество.

иматъ предъ насъ другитъ народности? Като слу-
шаль съмъ всеобщитъ надъ Българщината руга-
ния, цѣлий животъ съмъ прекараль съ мисълъта,
че не струвамъ нищо. Тази сжща мисълъ ме от-
странявала отъ най-високитъ кржгове на обще-
ството, безъ които никой не бива знаменитъ
гражданинъ, нито писателъ. Вѣрно е, че горде-
ливий никога не прокопсува, но вѣрно е такожде,
че и който презира себе си е самоубийца. Пър-
вия грѣхъ, разбира се, е по-опасенъ; но ние бъл-
гаре трѣба да се пазимъ повече отъ втория:
трѣба да уповаваме на силитъ си, на трудоветъ си.

После, Рангависъ указва на нѣкои недостатъци
на *Ἀρχιτωλός*. Друго волнение, противно на пър-
вото. После загърмѣха въ устата му звучни
похвали, каквито никога не бѣха били чувани
презъ миналитъ десетъ години на поетическия
подвигъ: трето най-силно и убийствено волнение.

Дълго, даже и неприлично би било да пиша
все що се казало за *Ἀρχιτωλός* въ тържеството
и после въ вестници: цѣлъ томъ не стига. Лю-
бопитний може да прочете тогава издаваемото
периодическо списание „*Παυδώρα*“ или „*Νέα Παυ-
δώρα*“ не добре помня, че въ нея Рангависъ вмѣсти
цѣлото изложение на изпитателната комисия.

Най-последъ, Рангависъ каза: изпитателната
комисия явява, че тазъ година тази последна
поема я счита за първа и дава вѣнеца на *Ἀρχιτω-
λός*. Онъ не каза и „паричната награда.“ Защо?
Вѣнецътъ стоеше на великолепно украсена маса
предъ Рангависъ; но онъ не ме повика да ми го
даде предъ публиката, както ставаше другитъ
години. Защо? Главната причина е, че не му
миришеха на гръцки звучащитъ въ поемата
имена: *Στάϊκος*, *Ῥάδος*, *Νέδα*, *Γάλεσνικ*, *Ῥέκα*.

Не явихъ никому радостъта си, и се оттег-

лихъ преди да се разпръсне събранието. Единъ мой съученикъ ме стигна (вървѣхъ бавно).

— Да не страдашъ отъ нѣщо?

— Да! отъ тупания на сърдцето.

— И азъ тоже. Ела ще те поведе на лунканта.¹⁾ Днесъ имамъ да те частя.²⁾ Елинската литература се сдоби съ извънредна поема. Онъ ме взе алабраца.³⁾

— Напротивъ, му казахъ, азъ имамъ да ви частя.

Отдохме у Варнава, прочутий тогава готвачъ. Се смаяхъ, като се огледахъ въ огромното тамъ стъкло: приличахъ на човѣкъ изтлѣлъ отъ тригодишна треска. За себе поржчахъ рибина чорба, любимото си ястие. Съркнахъ единъ пжтъ, а вторично не могахъ да вкуся: остана ястието непожтнато. После отидохъ у Рангависъ и му явихъ, че съмъ съчинителъ на *Ἀρχαὶ ὁδῶν*. Онъ ме прие много ласкаво и съ тържественъ гласъ повика госпожата си и ме препоржча.

— Ви посветихте половината на наградата на каквото и да е благочестиво дѣло.

— Да! тѣй писахъ и не се отрицамъ.

— Тая щедростъ много ви препоржчва; а другата половина?...

Тоя страненъ въпросъ ме очуди.

— За другата половина, прибави онъ, ви не писахте нищо.

— Другата половина трѣбва за менъ: не съмъ богатъ.

Видно бѣше, че отговорътъ не му се ареса и онъ замълча...

— Чухте ли какви похвали азъ ви сплетохъ?

¹⁾ Гостилница.

²⁾ Да те черпя.

³⁾ Подъ ржка.

— Да! Вамъ нито можно е да говорите противъ съвѣстѣта си...

Тутакси онъ узна суровостѣта на отговора.

— Отъ каква сте възрастъ?

— 30 годишенъ.

— Отъ каква сте народностъ?

— Българинъ.

— Не е можно българинъ да има черни коси и черни очи.

На това не отговорихъ, но приковахъ очитѣ си въ неговитѣ; онъ наведе своитѣ.

— Не ли ви сами отъ амвона казахте, че отъ произношението на една само дума можете да познаете всѣкого дали е елинъ или не; а азъ нито думата *елинъ* не мога да произнеса, както ви я произнасяте.

Рангависъ онѣмъ. Разговорътъ стана несносенъ, и се оттеглихъ. Следъ три дена ме повикаха университетскитѣ власти. Първий въпросъ бѣше:

Отъ каква сте народностъ?

— Българинъ.

Замълчаха.

— Можете ли изустити нѣколко стиха на *Ἀρχαὶ ὁδῶν*?

— Всичкитѣ, ако щете. И почнахъ да изустявамъ.

— Стига, ми казаха.

— Но съ това не можете се увѣри, че стихотворението е собствено мое; азъ и чужди стихотворения изустявамъ. За да се увѣрите, дайте ми тема, каквато щете, и върху нея да сложа нѣколко стихове.

Останаха смаяни. Тѣ бѣха напълно увѣрени, че стихотворението не може да бжде мое.

— Искашъ ли да те пратимъ въ Оксфордъ или въ Берлинъ да се учишъ на обций счетъ?...

Узнахъ, че целъта имъ бѣше да ме посветятъ на гръцка служба и казахъ: нужда велика е да ида у дома си.

Встана ректора и ми подаде лаврата, отъ която висѣха свилени кордели съ краснитъ на елинското знаме, и ми преброя 500 драхми.

— Другитъ 500, каза онъ, съгласно съ вашето писмо, ги подарихме на единъ твърде беденъ студентъ на богословието.

— Добре сте направили, дето не сте позволили да позная този богословъ: ще се срѣщаме тука всѣкий день съ него и ще се срамуваме другъ отъ друга.

Наградата бѣше въ сребро, когато трѣбаше да бжде въ злато. Като напълнихъ всичкитъ си джепове (кърпа нѣмахъ) съ пари, „те ме считатъ за хамалинъ“ казахъ си въ себе. После ректорътъ ми подаде и ржкописътъ и каза: „печатайте го скоро, че публиката съ нетърпение чека“...

Тоя сѣщий день Орфанидисъ ме покани да ида у дома му съ ржкописа. Отидохъ (че онъ ми бѣше учителъ); онъ го прочете съ голѣмо напращение, като да желаше да намѣри нѣкоя погрѣшка, поне правописателна. После онъ ми говори *sans façon*.¹⁾ „Има много ученици, които въ Атина добиватъ вмѣсто учение развратъ; има други пратени за друга наука, а се занимаватъ съ друга. Тѣ не мислятъ никога, че трѣба да държатъ испитъ и че въ испита най-добри ученици се сби-
ватъ,²⁾ защото се намиратъ въ страдателно положение.“

Узнахъ на кжде мѣритъ Орфанидисъ, зехъ си ржкописа и се оттеглихъ. При излизанието ме срещна П. Ψαρῆς мой, съученикъ.

¹⁾ Просто, безъ официалности.

²⁾ Пропадатъ.

— Защо ти тука у тоя развратникъ? (Орфанидисъ бѣше мразенъ заради прежнето си поведение).

Казахъ му причината.

— Да живѣешъ! ти му... даде плѣсница, каквато... Но знаешъ ли?

— Какво?

— Обща радостъ е въ Атина, че ни се явилъ *δεύτερος Όμηρος*.¹⁾ Тѣй поне казва баща ми. (Баща му бѣше Гимназиархъ, който щомъ видѣ ржкописитъ ми, благоволи да се познакоми съ мене, и многожъ ме канѣше у дома си, и предъ много-членното си домородство обичаше да ме хвали заради скомность).

— Недей така говори. Страхъ ми е да не се възгордѣя; страхъ ми е отъ пѣсенъта ваша какъ отъ сиренската²⁾. Искашъ да ме издигнешъ на висина, както орелътъ — желката³⁾ но опасно е падение отъ високо.

— Ну! за това и баща ми те обича, както мене, защото не се гордѣешъ.

Единъ день изяви желание да ме познае Михаилъ Ποτλὺς (Бодле, охриданинъ, отличенъ юристъ и министръ правосудия). Онъ бѣше, противъ своя характеръ, много веселъ, и се чудѣше съ моята апатия, ужасно и болезнено студена. Излишно е да разказвамъ все що си говорихме.

Докле се печатѣше *Ἀρματολόγος* се издаде указъ отъ Отона да получавамъ 35 драхми месечна пенсия. Тоя указъ, отъ когото никога не рачихъ да се възползувамъ, както и всичкитъ ми документи, и нѣколко поетически и прозаически

¹⁾ Втори Омиръ.

²⁾ Както отъ пѣсенъта на сирената (която примамя моряцитъ, за да ги умъртви).

³⁾ Костенурката,

съчинения, ги предадохъ въ София на покойника Висковскій, тогашний директоръ на библиотеката, въ присъствие на неговия помощникъ, г-на Синвирскій, на съхранение. Онъ ги тури въ стаята на Дирекцията. Сега нито зная каква съдба постигна многогодишнитъ ми трудове.

Не се забави и подаръкътъ (60 ₪) отъ Евангелисъ Заппа, комуто, по съветътъ на Ивана Сапунджиевъ, посветихъ поемата си, като на основателъ на новитъ олимпийски подвизи.

Преди да се издаде поемата ми, следваше полемика между Орфанидисъ и Рангависъ. Рангависъ отговаряше; и азъ не оставахъ назадъ. Видно, че отговоритъ жегнаха Орфанидиса. Онъ пакъ, какъ професоръ, ме повика у дома си. Съ целъ да ми вдъхне умраза противъ Рангависа, онъ ми каза:

— Постоянно проповѣдвамъ и устно и писмено, че ти, г-не, имашъ *αἰσθητικὴ καλὴ* = добъръ вкусъ, а Рангависъ вчера въ професорската стая те нарече *βλάξ* = глупецъ.

— Вѣрвамъ, то си има причинитъ си. Но какъ може да ме нарече „глупецъ“ оня сжщий, който писмено, предъ цѣлия свѣтъ, ме сравни съ Паррасия и съ Фидия¹⁾, и казва че *Ἀρματωλός* е произведение на чудотворно длато, и че всѣкий тамъ стихъ е чистъ бисеръ. Не е ли глупецъ онзи, който си противоречи? Охъ! Колко азъ презирамъ таквия сжщества! Даже и похвалитъ му азъ презирамъ.

— Недей говори така. Онъ до небесе те възвиси.

— Да! Но онъ не съгледа въ поемата ми творчество въ кование нови думи. Онъ похвали

¹⁾ Старогръцки живописецъ (Парасий) и скулпторъ (Фидий).

чрезмѣрно и разпалено малкитъ преимущества, а най-великото преимущество, нито го похвали, нито го усѣти.

— Защо, прочее, му помагате и пишете противъ мене?

— Искате ли вамъ да помагамъ? Като пишете противъ Рангависа, значи, че не удобрявате решението на цѣлата комисия, а тая ви постъпка е прямо докачение противъ мене. (Единъ отъ комисаритъ бѣше и С. Куманудисъ, родомъ отъ Охридъ, който отъ произношението се познаваше, че не е грѣкъ. Онъ бѣше отличенъ елинистъ и латинистъ и похваленъ поетъ).

Сега вече имахъ пари, колкото никога не бѣхъ виждалъ и си позволявахъ да посещавамъ и кафене, и театръ и добри гостилници; но стомахътъ ми, който до преди месецъ лесно смилалъ огромни количества хлѣбъ, сега вече бѣше свършено слабъ. Како всѣкий юноша, како всѣкий новообогатѣлъ човѣкъ, не отдавахъ никаква цена на паритъ, и ги точехъ безсмилено; но съвременно и казвахъ си: Пърличевъ! Не точи така! Да не те посети бледноликата.

Следъ нѣколко месеца наистина бедността пакъ ме посети. Но като бѣхъ напълно увѣренъ, че чрезъ ново нѣкое стихотворение ще добия пари, бедността не ме плашеше толко, колкото общата противъ мене умраза на атинянитъ, която отъ день на день се увеличаваше. Тѣ ме обичаха много и много повече отъ сина и брата, докле се надѣваха, че въ сърдцето си ще дамъ мѣсто на грѣцкитъ идеи, на елинскій духъ, но като видѣха, че азъ обичамъ народността си повече отъ живота си, всички, както по условию, ме изоставиха; никой мой приятель, ни съученикъ, ни съотечественикъ не ме поздравяше. Единъ само

Якимъ Сапунджиевъ остана ми вѣренъ. Съ него често се разговаряхме за отечество.

Турихъ основа на друга поема, несравнено по-голяма отъ Ἀρχιτωλός и надписана „Σκευδέρμπεϊς“¹⁾ надъ която работихъ почти година; но не зная за каква причина, празникътъ на поетитѣ, който отъ 1850 до 1860 се празнуваше редовно всѣка година, не се отпразднова въ 1861 г.

Единъ день дяконътъ на руската въ Атина църква съ много нажаленъ тонъ ми каза: — Поги-наха въ цариградскитѣ тъмници братя Миладинови и... може би отровени. Това четохъ днесъ въ „Дунавский лебедъ“. — Останахъ какъ статуя недвижимъ и безответенъ, но сърдцето ми кълнѣше гръцкото духовенство.

Прибрахъ вещитѣ си. Поемата „Σκευδέρμπεϊς“ оставихъ на г-на И. Сапунджиевъ, го молихъ да я подаде на комисията не по-късно отъ 13 февруарий и тръгнахъ съ твърдо решение да гина или да отмѣстя за Миладинови.

Стигнахъ въ Охридъ. Класенъ учителъ другий нѣмаше, но първенцитѣ държеха училището затворено и не ми предлагаха служба, докле получихъ писмо, чрезъ което клисурияне ме канѣха да имъ учителствувамъ съ 10,000 годишнина Разпрѣснахъ това известие въ града. Тутакси Стефанъ Папа, иначе наречений Владиковъ, най-влиятелний въ Охридъ чорбаджия, който видомъ и умомъ приличаше на историческия Richelieu²⁾ и бѣше гонителъ на все що е българско (че бѣше законенъ наследникъ на Митрополита Калиника) повика у дома си първенцитѣ и мене и ми каза:

— Истина ли е, че клисурияне ти давали 10,000 гроша?

¹⁾ Скендербей.

²⁾ Кардиналъ Ришельо (1585—1642) основател на Френската академия, покровител на наукитѣ и изкуствата.

— Да! и му показахъ писмото.

— Ние нѣмаме сили да ти дадемъ повече отъ 6000, но те молиме да не оставяшъ татковината и т. н. (Онъ имаше три сина и искаше да си ги възпита съ градски пари).

Безъ никакво колебание казахъ, че предпочитамъ 6-тѣхъ хиляди охридски предъ 10-тѣхъ клисурски. Видно бѣше у всички задоволство.

— Донесете... да му направя контрагъ и да му се подпишемъ.

— Не е нужда: имамъ вѣра на думата ви.

— Ето чоекъ! Аферимъ на той що го училъ.

— Ето ти даскалъ, прибави Стефанъ Владиковъ, какъвто трѣба, а не както И. С. който ни представи за подписване единъ контрагъ подълъгъ отъ газета, контрагъ съ 24 члена.

Наистина, това мое довѣрие и безсребреничество бѣха, може би, самитѣ причини на дългото ми въ Охридъ служение, презъ което съ помощта на Якима Сапунджиевъ побългарихме съвсемъ погърчени Охридъ.

Съ ентузиазмъ каза ми Стефанъ Владиковъ: — Встани, ржкувай се. — Длъженъ бѣше всѣкий новоусловений учителъ да се ржува съ условителитѣ, както нова невѣста е длъжна да цѣлува на гоститѣ дѣсница, па макаръ и крастава да е. Се ржувахъ първо съ Стефана Владиковъ и усѣтихъ въ ржката си тежестъ.

— Никому до днесъ, каза онъ, не съмъ предплащалъ, но тебе ке ти предплащамъ заради честността твоя.

Като ме гледаше смиренъ и срамежливъ, онъ вѣрваше, че отъ уважение къмъ него съмъ такъвъ; нито можеше помисли какъвъ пламень гори въ гърдитѣ ми и че не мога да обикна човѣка, който съ обвинения клеветнически уби

моего учителя. Толкова онъ уповава на силата си; толкова онъ бѣше влиятеленъ, необзорно-грозенъ, блажено-безгриженъ — но не бѣше и психологъ.

Тога първо се удостоихъ да направя майце си бунда (дълга сукнена дреха подвита съ кожухъ). Когато ѝ я поднесохъ, много пжти ме цѣлуна: она никога не бѣше носила такава дреха. Облѣче си я и излѣзе по улицата. Постжпката ѝ бѣше ангелски горделива Райска подсмивка разтегваше набърченитѣ ѝ устни: кактовѣрваше въ Бога, тѣй сжщо вѣрваше, че и вси съседки ще се радватъ наедно съ нея. Ни единъ день въ живота си не билъ съмъ толкова блаженъ, колкото тоя день. Жени и девойки я обиколиха и се отеглихъ.

Кои бѣха причинитѣ на това общо къмъ майка почитание?

Да ви разкажа нѣколко отъ нихъ.

Върлувало ли дете въ нѣкоя кжща — майка бѣше поканена да го вразуми. Скарали ли се невѣста съ всекърва, или деверъ съ снаха, или ятърва съ ятърва — тамъ майка призвана. Както тѣлото ѝ бѣше желѣзно, тѣй и викътъ ѝ бѣше генералский. Треперѣха отъ нея развратнитѣ. Разболѣлъ ли се нѣкой? Никой не можеше го окуражи, както майка. Когато хирургътъ отъ немарение оставяше болния да тлѣе отъ треска, докле се появи глава на отока, майка съ изострена борина правѣше операцията, изваждаше легени гной и получаваше благословии. Чудесно нѣщо! Нейнитѣ кури¹⁾ никога не се помрачиха отъ несполука. Колкото Ескулапъ²⁾ мразѣше мене, толко обичаше нея.

¹⁾ Лѣкарства.

²⁾ Богъ на медицината.

Многажъ отъ нея наказанитѣ развратни деца я наричаха: „Мустаклията“. Въ истина, майка бѣше мустаклия и не се сърдѣше за тоя епитетъ; но горко на ония деца, които азъ чулъ съмъ билъ да я наричатъ така: влѣкътъ съмъ ги немилостиво за коси по пространнитѣ охридски ридища: бѣхъ въ пълната си сила, упитъ отъ идеи и утопии и не знаехъ ни дума отъ педагогия. Да ви кажа и друго: описаната въ *Ἀριστεύς* Неда не е друга освенъ майка, и Нединото сновидение — майчино ми сновидение. Толко е вѣрно, че майчина любовъ помага и въ списанията.

*

Още отъ 1861 почнахме съ Якимъ Сапунджиевъ народний подвигъ, но го почнахме глухо. Времето още не бѣше сгодно. Гърцизма въ Охридъ отъ вѣкове бѣше се вкоренилъ и до сега все раслъ и раслъ. Българинъ българина наричаше „шопъ“, българската азбука само на трима бѣше известна и се наричаше сръбска. Учени мжже увѣряваха, че българитѣ нѣматъ писменъ языкъ. Обвинителитѣ на Миладиновци, тогава скоро наградени съ ордени, бѣха въ най-високата степенъ на славата си и на влиянието си.

Въ дукияна на Ангела Групчевъ, който служеше какъ Читалище, се научихъ на българско чтение и языкъ. Си помагахме взаимно: онъ ни изясняваше българскитѣ непонятни намъ думи, а ние нему — европейскитѣ. Прочетохме българската история и разказвахме въ училището и по кжщи, дето трѣбаше, най-потресающитѣ ѝ страници и мжченическата смъртъ на Миладинови. Често разправяхме на ученицитѣ и на родителитѣ имъ (но не всѣмъ) колко е труденъ елинский и колко по-сладко и по-лесно е да се учатъ на майчинъ си языкъ. Много псалми преведени на ма-

кедонско наречие се четѣха поцърквитѣ и вдѣ-
ваха священъ ужасъ на християнитѣ. Когато че-
тецътъ не ми се аресваше, самъ ставахъ четецъ.
Силно се Богу молѣхме, но сѣщевременно и ра-
ботѣхме. Орахме день и нощъ да си приготвимъ
почва за сѣне.

Презъ юния 1862, Иванъ Сапунджиевъ ми прати
въ Охридъ Скендербея безъ да ми пише каква ста-
на пресждата на комисията върху тази поема; ни-
то пакъ го попитахъ каква стана пресждата: бѣхъ
се предалъ на учебното дѣло съ душа и сърдце.
Самъ преподавахъ на 4 класа и то презъ цѣлата
година, даже и презъ августъ: — тогава думата
„ваканция“ бѣше неизвестна. Ваканция въ Охридъ
бѣше само гроздобера, около конецътъ на сеп-
темврия; но и тогава пакъ училището трѣбаше да
бжде отворено и учителътъ длъженъ бѣше да
преподава съ скотска търпеливостъ на трима или
четирма разнокласни ученика, всѣкому отдѣлно.
Обърналъ бѣхъ особено внимание на дисципли-
ната. Строго наказвахъ всѣко своеволие. Поз-
волявахъ да си поиграятъ само ония ученици,
които знаеха си урока. Богатски и сиромашки
чеда у мене бѣха равни. Ако и да биехъ твърде
рѣдко, слухъ се раздаде, че Пърличевъ лошо бие;
и чудно нѣщо! Тоя слухъ, вмѣсто да ме зачерни,
повече ме утвърди:

— Такъвъ ни трѣба даскалъ, казваха роди-
телитѣ.

Едно утро наказахъ сина на Х. М. — бо-
гатъ чорбажия. Следъ обѣдъ Т. М., стрико на
бития, мжжъ съ необикновена сила и голиадский
ръстъ, дойде на училище и ме намѣри въ класъ.
Съ каквата леснота стѣргва човѣкъ класенъ
стѣркъ, съ такава онъ леснота откова една дѣска
отъ училищната библиотека. Оставихъ препода-

ването и се обърнахъ къмъ нападателя съ наве-
дена глава. — Онъ остана изуменъ.

— Защо си ми го билъ Якимъ?

Казахъ му причината.

— Не сакамъ да ми го биешъ.

— Азъ съмъ му татко: ако стори зло, пакъ
ке го бия. — Дѣската падна отъ ръцетѣ му.

Изпититѣ ми не само предъ очитѣ на про-
столюдието, но и предъ моитѣ бѣха добри. Мога
да се гордѣя, че почти вси въ Охридъ и околи-
ята му образовани личности мои сѣж ученици. Ни
бѣше ядъ само че не можехме още да обърнемъ
гръцкото школо въ българско.

Единъ день Стефанъ Владиковъ изгуби вси-
чкия си имотъ (безполезно е да разказвамъ какъ
стана това) и се затвори у дома си; мало ядѣше,
много пиеше и спѣше, докле подпадна подъ бо-
лестята на чорбаджиитѣ и кардиналитѣ: — подаграта.
Отдѣхнаха вситѣ патриоти, които онъ мразѣше и
гонѣше. Сега вечъ почнахме да действуваме по-
смѣло.

Въ изпитанията на тазъ година изрекоха се
две пламенни противъ гръцкото духовенство слова,
едното отъ менъ, другото отъ Якимъ Сапунджи-
евъ: самъ не смѣхъ да нося такъвъ товаръ.
Якимъ, какъ богатско чедо, имаше повече защит-
ници. Словата се изрекоха тога първо на майчинъ
езикъ. Радостъ и страхъ бѣха изобразени на ли-
цата на многобройнитѣ слушатели: никой не се
надѣваше да нападнемъ толко явно въ присѣж-
ствието даже на Владиковия внукъ Антонаки. С.
Владиковъ каза на Мелетия: „Желая да те видя
какъ ще се отбранявашъ отъ тѣзи кучета“. То
значеше: „Давай пари, да те браня“. Но гръцкият
синъ пари не даваше — може би онъ си мислѣше:
„отъ боленъ и беденъ човѣкъ, каква би азъ ималъ
защита?“ За това онъ не спѣше вечъ оня преж-

ний свой блаженный сънь. Онъ пръсна слухъ, че е готовъ да прати Якима вързанъ въ Цариградъ, ако той (Якимъ) не дойде на митрополия да търси опрощение. Намърихъ Якима въ дукияна му необикновено бледенъ и думенъ¹⁾.

— Защо ти тъй, Якиме?

— Ще ме прати вързанъ.

— Азъ не те пращамъ. Ако те повикатъ на хукюматъ²⁾ и поискатъ словото, ти да подадешъ моето, а не твоето. Азъ не искамъ да гинешъ ти за мене, но азъ — за тебе: Азъ съмъ свободенъ, а ти фамилистъ³⁾.

— Когато ти гинешъ за мене, и азъ ще гина за тебе.

Наистина, Якимъ биде повиканъ да представи словото си на хукюматъ. Онъ не прие да представи моето, но — своето. Съдържанието му бѣше: Христовитѣ укори противъ фарисеитѣ. Аазитѣ,⁴⁾ вмѣсто да помърятъ Якима, както се надѣваше митрополита, похвалиха и прехвалиха ваизлъка⁵⁾ му: „Аферимъ бе Якимъ; оджакъ гене оджактиръ“⁶⁾. Отъ тѣзи думи се насърдчихме. Правителството помагаше на слабитѣ противъ силнитѣ. Въ очитѣ на най-глупавитѣ се яви безсилието Мелетиево. „Му падна каукътъ“ викаха радостнитѣ граждани.

Сега вече народний духъ бѣше развитъ и по околията. Даромъ пишехме стотини прошения противъ Мелетия заради разни негови злоупотрѣбления. За общитѣ противъ него махзари⁷⁾, мухтарскитѣ⁸⁾ печати се събираха най-лесно. Онъ казваше:

1) Замисленъ

2) Административно учреждение.

3) Ожененъ.

4) Турцитѣ — членове на съвета.

5) Проповѣдта му.

6) „Браво бе Якимъ. Родината и пакъ родината“!

7) Молби.

8) Кметски.

„Лири събралъ съмъ цѣлъ купъ; тѣ сж ваши и противъ вашитѣ глави ще ги хвърля“.

Презъ майя 1868, ако добре помня, поканихъ първенцитѣ у дома.

— Сакаете ли да въведемъ българский езикъ въ църкви и училища?

— Сакаме.

— Ке ми позволите, прочее, да ида въ Цариградъ да се поуча на славянский.

— Позволено ти е . . .

Въ Цариградъ се учихъ на славянский у Г-на Ивана Найденова (добъръ му часъ) даромъ.

До сега можехъ да бжда краткъ; се сърдѣхъ даже на перото си дето не пише по-бързо. Отъ сега краткостта е невъзможна: ще разказвамъ страдания.

*

Въ началото на ноемврия 1868 се върнахъ отъ Цариградъ и незабавно въведохъ българский езикъ въ църкви и училища. Това не изнасяше никакъ на Мелетия. Какви онъ навети скова противъ мене, ще покажатъ фактоветѣ.

Нощта на 26 къмъ 27 сжщого ноемврия бѣхъ углѣбенъ въ сладкий сънь на оногова, който съвѣстно извършилъ дневната си длъжностъ. Щомъ слънцевитѣ лъчи зеха да биятъ въ очи, се събудихъ и повикахъ на домашнитѣ си да ми полѣятъ вода за омивание. . . Ни гласъ, ни отговоръ (офицеритѣ не допушаха никому да мръдне, нито да отговори). Още се чудѣхъ на това необикновено явление, когато центуриона¹⁾ Джемаилъ-аа влѣзе тихо въ стаята ми.

— „Денески ти не си се добро прекръстилъ“ и въ единъ мигъ много жандарми се всунаха въ

1) Стотникътъ, началникътъ.

кжщата, отвориха лавици и дрешници, и разбиха ковчези. Нѣколкома се покачиха и на тавана и бъркаха по всичкитѣ жгли на кжщата. Между тая навалица забележихъ лицето на Христодула Владиковъ (братъ на Стефана), който прусаше по кжщата съ необикновена бързина. Негово присѣствие много ме ужаси. За то казахъ на центуриона: — отъ ового емниетъ¹⁾ нѣмамъ. Донеси още сто жандарми, ако ме знаешъ за лошъ човѣкъ, но овому повели да си иде.

— Той ми трѣба за писаръ.

— Повели да дойдатъ тука азитѣ и мухтарѣтъ махалски и тие ке ти послужатъ въ все що е потрѣбно. Не ли такъвъ е канонѣтъ?

— Еветъ! илякимъ така ми е повелено.²⁾

— Това е нѣправо и азъ протестирамъ.

— Въ Арнаутлукъ френски не знаемъ.

— Въ Стамболъ знаятъ.

— Не брѣтви да не ядешъ кѣотекъ, и върви предъ мене.

Бързо се облѣкохъ въ пжтнитѣ си дрехи и, като излѣзохъ отъ стаята си, метнахъ единъ погледъ въ другата стая, дето майка лежеше болна отъ стомаха: устнитѣ ѝ бѣха въспалено раздути. Незнакомъ мене офицеръ въ великолепна форма седѣше при възглавницата ѝ, и често повтаряше утешителнитѣ думи: „Нѣма нищо“ и дарѣше съ пари маловъзрастнитѣ братови ми дечица, които пишѣха пискомъ като се взираха на разплаканата си майка.

Потърсихъ и получихъ позволение да поутеша майка си, влѣзохъ въ стаята ѝ, цѣлунахъ ѝ дѣсница и казахъ: — Майко! не бой се. Тако ми Св. Климента, за малко време ще се свидиме.

¹⁾ Сигурностъ,

²⁾ Да, но тъй ми е заповѣдано.

Никому зло не съмъ сторилъ. Чисто небо отъ свѣтковици не се бои. Това сж Владикови клевети, които Богъ ке разпрѣсне како димъ. Богъ и съ здравице ке ми те дари. Не ти велямъ „съ Богомъ“ но „до свиждане.“

Встана старший офицеръ, и, докле майка произнасяше нѣкои непонятни думи, се наредиша жандармитѣ, мене и брата ми поставиха посрѣдъ опълчението, ни заведоха на хюкюматъ и ни поставиха въ тъмница. Ужасъ ни обзе, когато видѣхме тамъ и дветѣ си внучета (сестричи). Тие се разплакаха и старший (едва 15 годишенъ) ми каза: Вуйчо! каква е тая беда?

Отчаянието дава сила и азъ се потрудихъ да вдѣхна всемъ повече мжщество отъ колкото самъ въ себе усѣщахъ. — Бждете ми спокойни, казахъ: никому зло не сме сторили; но каква е тази воня? — Вѣрвайте Бога, азъ не се боя отъ судѣтъ, но отъ вонята!...

— Само еднажъ презъ день ни изваждатъ надворъ, отговори единъ старецъ; втори и третий пжтъ ако имаме нужда тука трѣба да... како говеда.

— А ти, татко, за какво тука?

— Не съмъ само азъ: видишъ тука всичкитѣ мжжи изъ с. Велестово; ние сме 35. Има две недѣли що лежимъ тука, защото дали сме хлѣбъ на непознати намъ людие.

— Богъ да ви освободи.

— А ти, Кичеецъ, за какво тъй обмотанъ съ вериги?

— Набедиха ме, че убилъ съмъ съседа си.

— Колкото и да се гърчешъ, зная, че не си убийца; но камо ти гърцитѣ, всесилнитѣ твои гърци да ти помогнатъ? Камо ти Мелетий, прехваленый твой владика, тоя Божий човѣкъ, който има строенъ станъ и тънки прѣсти, който лепо бла-

гославя и какъ билбилъ¹⁾ Богу пѣе? Малка ли сила има Онъ предъ хюкюмата? не може ли онъ да ти скърши веригитѣ?

— И ти утре ще носишъ вериги.

— Отъ де знаешъ това?

— Азъ зная.

— Вѣрвамъ. Обаче не е чудно да носятъ вериги неприятелитѣ, но приятелитѣ Мелетиеви... Следъ малко единъ жандарма, презъ едно отвърстие нарочно направено на тавана, спусна голѣма стъклянка пълна съ ракия и викна: „Пърличе!“ Встанахъ и я взехъ.

— Отъ кого тоя даръ?

— Отъ Филе.

— Благодаря. Богъ да не допусне да му го връщамъ. (Богъ не почу молитвата ми: днесъ Н. Филевъ гние въ Битолската темница).

Не минаха петъ минути и ето темничнитѣ врата се отвориха и, заедно съ прѣсний въздухъ, влѣзе любезний на музитѣ пѣвецъ и учителъ Н. Филевъ (добъръ му часъ!).

— Бждете ми мжжи, каза онъ и постави предъ насъ трапеза пълна съ ястия, достаточни да наситятъ сто души.

— Предъ Бога да ти се найде, извикаха затворницитѣ.

— Ето за тебе, ми каза онъ, любимата твоя рибна чорба охридска; всичко друго подарявай комуто щешъ, на благи и на зли.

— Тука зли нѣма. Но каква беда ни постигна, Науме!

— Мълкни! Темницата е приличното на мжжи мѣсто! Видѣлъ ли си жена въ темница?

— Бжди ми благословенъ.

¹⁾ Славей.

— Знаешъ ли, че мжшко и женско тече у Св. Климентовий храмъ? Знаешъ ли колко свѣщи горятъ предъ Св. Климента за вашето спасение?

— Благодаря, казахъ, и се прекръстихъ.

— Знаешъ ли колко лесно сега се събиратъ помощи? Най-сиромахий дава. Но, о чудо! Чорбаджиитѣ не даватъ.

— Оставете ги. Но како?... тая стъклянка... овде не е позволено да се пие.

— Съ малъ подаръкъ се пропусна.

— А Коче?

— Онъ вѣнъ стои и плаче.

— Да не плаче: съ малъ подаръкъ спасени ще бждемъ.

Жандармата, който чекаше задъ врата, викна „Кефаетъ“¹⁾ и прекрати разговора. — До свиждания, каза Н. Филевъ и излѣзе. Жандармата заключи вратата.

— На! татко, казахъ на стареца, преди да ручаме помолитви и напий се: Богъ слуша молитвата на страдалцитѣ — и му подадохъ стъклянката. Онъ я взе и помолитви: „Св. Климентъ златенъ да платитъ всѣкому споредъ работитѣ (Аминъ), да ни крепитъ въ вѣрата (Аминъ), да извишитъ кукитѣ на милостивитѣ граждани, що ни наяле и напоиле (Аминъ), да ги множитъ и славитъ (Аминъ), да чуватъ и вардитъ отъ зло нихни чеда, внуци и правнуци (Аминъ).“

При тѣзи думи космитѣ ми се раскосмриха, какъ четина, както да молитвѣше нѣкой светецъ, или просвѣщенъ священноначалникъ проникнатъ отъ Св. Духа. Онъ ми каза: „Даскале, благослови!“, сръбна и ми даде стъклянката (бѣхъ на дѣсната му страна). Взехъ я и молитвихъ: Господинъ Богъ да ни чуватъ отъ зло (Аминъ), да не забораваатъ

¹⁾ Стига.

и да не забавятъ (Аминъ), да ни дадѣтъ сила да преносиме теглилата си (Аминъ), часъ по-бърго да спаситъ и насъ и братя наши (Аминъ), Св. Климентъ да поднеситъ молитвитъ на старецътъ предъ Божий престолъ. (Аминъ).

Стъкланката отъ ржка въ ржка се пронесе презъ всичкитъ затворници, които молитвиха типически: „Както молитвихте, да бидитъ“. Когато дойде редътъ на Кичееца, (онъ бѣше на лѣвата страна на стареца) онъ грѣмко произнесе: „Богородица да дадѣтъ сила на цара и везира, на паши, аги, бегови и владици“.

— Да ти уста капне, Кичеецу, рече старецътъ. Твоята молитва е или много умна, или много лицемѣрна.

— Що да чинамъ азъ сиромасъ, прошепна онъ, и зидовѣтъ иматъ уши.

— Ако чуе турчинътъ или владиката, че молитвишъ за нихъ, ще ли ти сж благодарни?

— Не.

— И така ти си лицемѣръ; на тебе вѣра нѣмамъ.

Да се помолимъ Богу, братя, казахъ, и встанахъ и открихъ главата си. Всичкитъ сжщето направиха, освенъ Кичееца. Изрекохъ „Отче нашъ“, после наредихъ затворницитъ на две чети и подѣлихъ на другата чета половината ястия. Всички се прекръстихме и седнахме.

— Азъ не могохъ да встана, каза Кичеецъ; прангитъ ми тежатъ.

— Не ти тежатъ прангитъ, рече старецътъ, но ти тежитъ дяволътъ.

Следъ обѣдъ се разговаряхме съ оня бесѣдний жаръ, който характеризира страдалцитъ. Бихъ составилъ повече отъ единъ томъ, ако бихъ записалъ всичкитъ разговори; но многословието е страшно и умразно. Старецътъ особено избра-

заваше тъй живо все що бѣше чулъ и видѣлъ, щото очитъ на всичкитъ на него бѣха утвърдени. Между друго, онъ ме попита: Даскале, синъ да ми си, каква е оная молитва, що казахте? И азъ му изтълковахъ Господнята молитва.

— Милий Боже! ми се чинитъ, че това е нашъ българский езикъ.

— Не! му казахъ азъ, за да не влизамъ въ дълги разяснения, това е руский езикъ.

— Сполай ми ти Господи, колко сме биле близу! А попъ-онъ нашъ что ни мърморитъ, нѣ можахъ нищо да разберамъ. После онъ прошепна нѣщо на единъ младъ исполинъ отъ съселанитъ си, който следъ нѣколко минути се изправи предъ Кичееца и му каза: Встани и седи на оня кжтъ, или те удавямъ.

Кичеецъ остана смаянъ и безответенъ. Кжтътъ нему посоченъ бѣше оня сжщій, дето затворницитъ, въ време на нужда, изпущаха тѣнката си вода. Запламенѣха очитъ на Велестовеца: онъ тури ржцетъ си около вратътъ Кичеецу. Като видѣ Кичеецъ, че туй не е шега, встана и седна на посоченото му мѣсто. — Тука седи, каза исполинътъ и — уста да не отворишъ. Тука азъ съмъ ага, бегъ, царъ, везиръ.

Къ вечеру, 14 сждове пълни — кои съ вино, кои съ ракия — се спуснаха презъ отвѣрстието. Ястията принесени намъ отъ християнската милость бѣха толко изобилни, щото и жандармитъ и фамилиитъ нихни ядоха и се наситиха. Когато се изправихъ да изрека „Ядятъ убозии“ и Кичеецъ, както всички, се изправи.

— Вижъ колко пѣргаво встана! се чу единъ гласъ.

— Стапъ! стапъ!¹⁾ на завѣянитъ глави, — каза старецътъ.

¹⁾ Тояга! тояга!

Ядохме и пихме дѳсита, а съврeмeннo и жаркo сe разговаряхмe. Кичеецъ уста не отваряше. Следъ кратка молитва легнахъ и тутакси заспахъ. Когато сe събудихъ, намѳрихъ всички събудени. Между благословенитѳ наши земледѳлци, твърдe рѳдки сж ония щo употрѳбаватъ тютюна. Всички сe разговаряха, а Кичеецъ цигара пушеше.

— Моля ти сe, каза онъ на стареца, позволи ми да проговоря.

— Да сe видъ нѳвидишъ заедно съ своитѳ везири и владици, каза старецътъ: ти молитвишъ за разбойници, които крадатъ царската хазна, обезчестяватъ цара, разрушаватъ царството и стрижатъ и мълзятъ стадото до кърви.

— Я ти рекохъ да мълчишъ, прибави исполнитѳ.

— Немойте християни, казахъ: всички сме братя; всички страдалци. Вѳрвате ли, че тоя чeловѳкъ е убийца?

— Не! онъ е три пѳти на питка¹⁾ подвѳргнатъ и доказалъ невинността си. Даже и убийцата е известенъ — но онъ е турчинъ, а турчинъ въ темница не влиза, освенъ когато грѳшилъ противъ турчина.

— Но ако и да е навѳрно²⁾ убийца, трѳбва пѳвече да го съжалимъ. Исусъ Христосъ сe грижи пѳвече за единъ грѳшникъ нежелѳ за 99 праведници. Тоя чeловѳкъ между всички насъ е най-достоеенъ за съжаление. Во всичкий си животъ онъ е ласкаятъ голѳмци. Все попусту!³⁾ Де сж неговитѳ патрони⁴⁾ да му помогнатъ?

¹⁾ Разпитъ, испытание (полицейско), придружено съ мъжки.

²⁾ Сигурно.

³⁾ Все напраздно.

⁴⁾ Голѳмци-покровители.

— Да ти имамъ молитвата, каза старецътъ; позволено му е да говоритѳ.

Почна Кичеецъ: Даскале, цѳла нощъ не съмъ спалъ. Жеденъ съмъ за разговоръ. Кори ме, псувай ме, но говори ми. Какъ ти цѳла нощъ глѳбоко спишъ въ неизказаното зло, щo ни нашло? Докле си тука, кажи ми нѳщо. Денеска е черний день; ще те найде моята сждба; ще бждешъ отведенъ въ Дебъръ.

— Опитай си съвѳстѳта, брате, да не си въ нищo съгрѳшилъ. Безсънието е чедo на грѳхътъ. Праведникътъ всѳкога леко спи.

Не бѳхъ още свѳршилъ последната дума и отъ стаята на жандармитѳ, щo бѳше надъ насъ, сe чу дрънчание на вериги и гласъ: „Григоръ Ставре и Гѳргий Наумъ гoтвeтe сe за въ пѳтъ“.

— Охъ я сиромахъ! извика старецътъ! Какъ не ми е можно да гина за тебе, синко!...

Въ скоро сe приготвихмe и сe обгѳрнахмe съ всичкитѳ затворници. Следъ мало отвориха вратата на темницата и поведоха мене и брата ми и дветѳ ми внучета предъ каймакамина, арнаутиъ отъ Ипиръ, отъ племето на тоскитѳ, племе за гърцизма най-фанатическо. Дѳ него бѳха покойнитѳ ни първенци: Тасе (Атанасъ) Зарче, Христодулъ Владиковъ, Наумъ Стружанче и Анто-наки, внукъ Мелетиевъ. Синъ му (на каймакамина) ме заплю.

— Каква е вината ми? Кой е обвинителътъ ми?

— Не зная, каза каймакамина на грѳцкий, коя е вината ти и кой е обвинителътъ твой. Прoсто заповѳдъ имамъ отъ мютесарифина да те пратя въ Дебъръ.

— Защо синъ ти плюна на мене?

— То е прегрѳшeниe, за което ще го накажа.

— Благодаря. А ви, господа, като знаете, че почтено живѣлъ съмъ и честно ви съмъ служилъ, кажете една блага дума за мене.

— Ние не сме дауджий¹⁾, каза А. Зарчевъ.

— Не казахъ, че сте дауджий, но ви молихъ да бждете риджаджий²⁾ за мене.

— Що ти трѣбваше, каза А. Зарчевъ, да въведешъ въ Охридъ българский языкъ? Не ти се аресваше ли елинский, чрезъ който си се просвѣтилъ?

— Що ти трѣбваше да се мѣсишъ въ политически работи? каза Х. Владиковъ.

— Що ти трѣбваше да викашъ противъ владиката? каза Н. Стружанче.

Антоняки не продума нищо, за да не се яви, че ужасната мрежа бѣше сплетена въ митрополията.

— Но, ако азъ, както казвате, просвѣщенійтъ, съмъ виновенъ, що ви правятъ тѣзи три прости душици? Какво имате противъ нихъ? Явно, че ви искате да затриете съвършено две цѣли фамилии ради мнимата ми вина, че съмъ въвелъ въ Охридъ българский языкъ, когото самъ Султанътъ ми позволилъ да преподавамъ.

Мълчание глъбоко.

Ненадѣйно се яви въ залата старата ми майка, която до тога не можеше никакъ да простъпи. Две жени я крепѣха за мишки. Тя прошепели слабогласно нѣколко умолителни думи. Милата! Тя не знаеше, че у гладни фанатици милость нѣма. Каймакаминътъ заповѣда да я отведаатъ.

Тако ти душа, майко, и казахъ, иди си дома и не бой се: не ке ме заколятъ, не ке ме обесятъ. Людието, що гледашъ предъ себе, сж тол-

¹⁾ Обвинители.

²⁾ Просители.

кова умни и самоотвержни, щото никога не вършатъ своята воля, но всѣкога чуждата. Хукюма-тътъ таквия почита, защото таквия му сж нуждни.

— Хитро проговорилъ си, каза А. Зарче, инако имахъ да те закопча добре.

— Простъпихъ ли нѣкако?

— Не! никако.

— Протестирамъ противъ тебе, г-нъ Зарче.

Ти не ме гонишъ за друго, освенъ дето сега невъзможно ти е да изричашъ, велегласно по църквитѣ гръцкото „Πιστεύω“¹⁾, което си изустилъ безъ да го разумѣвашъ. Както си ме обичалъ, така и сега би ме обичалъ, ако можеше да изустилъ българското „Вѣрую“. Протестирамъ противъ тебе, г-не Х. Владиковъ: Просвѣтилъ съмъ две твои деца, а ти ме гонишъ — защото явно ти съмъ казалъ, че ти, както и твоитѣ другари, сте подкупени отъ владиката. По-лесенъ е моя протестъ противъ тебе, г-не Н. Стружанче: — ти ме гонишъ, защото отъ паритѣ си дадени Мелетию нѣма да вземешъ ни лихва ни капиталъ. Отъ гоненъ калугеръ какво можешъ взе? Протестирамъ противъ Мелетия, който, както уби учителитѣ ми, така иска и мене да убие. Протестирамъ противъ мютесарифина, защото ме кани въ Дебъръ, безъ да яви, кой ми е обвинителътъ. Протестирамъ и противъ тебе, славнейший, защото ме плювашъ безъ да знаешъ каква е вината ми.

— Остави българский языкъ, каза каймакамина, и сега те освобождавамъ.

— По-добре смъртъ.

Тутакси, по заповѣдъ на каймакамина, ни отведоха на пространний предъ хукюмата мегданъ, дето бѣше се стекло множество народа. Тамъ, за зла честь, бѣше се спрѣла и майка ми, или отъ

¹⁾ Вѣрую.

слабостъ, или за да види изходътъ на дѣлото, или за да се поутиши отъ народното къмъ насъ съчувствие. Тамъ мене и на старшия ми внукъ Георгия Пармаговъ туриха вериги на дѣснитѣ нозе предъ очитѣ на майка ми, а брата ми и младшия ми внукъ освободиха.

— Слава Богу, продумахъ си въ себе. Нѣма да гине домътъ. — Туй е едно отъ обикновенитѣ османски великодушия.

Майка ми ни повика, а като ме цѣлуна: — бжди ми юнакъ, ми каза; ако ли не, азъ ще умра отъ скръбъ. Четири сирачета маленки ми останахте отъ татка си; ти даже и не го помнишъ; ти бѣше шестимесечно младенче седаче. Прехранила ви съмъ съ юначко земледѣлие и чуждероботничество. Не бой се! Предъ св. Климента горятъ безбройни лампади. Ако ми се уплашишъ, харамъ да ти е млѣкото ми.

Много ме възхити великодушието на полумъртвата ми майка, и весело ѝ отговорихъ: „Тако ми св. Атанаса, когото славиме, нѣма да те оскърбя. Както дѣсѣга, така и ѳтсѣга ќе бжда достоенъ твой синъ. Много съмъ веселъ, дето Иванъ и Климе се освободиха“. Рекохъ и цѣлунахъ ѝ дѣсница; такоже и внукъ ми...

Народнитѣ сълзи течѣха изобилни.

Възседнахме назначенитѣ намъ мършави товарни кони и тръгнахме. Димитрий Пармаговъ, като видѣ, че има да минемъ презъ чаршията, когато има другий, по-краткий пѣтъ, предложи на Жемаилѣа три лири подарѣкъ, за да би ни провелъ презъ краткия. Не биде можно: — Така ми е заповѣдано, каза онъ. — Тогава узнахме, че намѣрението на митрополията бѣше да покаже силата си, да уплаши партията ни чрезъ примѣрното ми наказание. (Наистина, на Спиридоновъ день, когато онъ служеше, много плашливци, които

по-преди не го припознаваха, дойдоха въ църковъ заедно съ фамилиитѣ си добре натруфани да видятъ лепитѣ му дрехи, да чуятъ грѣцкия славей и да цѣлунатъ дѣсницата му).

Отъ минута на минута се множѣха проводителитѣ: старци се забележваха въ юношеството и жени въ мжжи. Дето минахме, по всичкитѣ врата и прозорци се виждаха насълзени лица. Отецеството всѣкога чрезмѣрно наказва и чрезмѣрно обича.

— Не плачете за него: той не ести за плачене; плачете за себе, — каза единъ жандарма. Като кжсогледъ не могахъ да го отлѣча (онъ не бѣше близко: повече отъ 60 жандарми съставяха конвоя, като да бѣхмѣ ужасили свѣтътъ съ злодеянията си).

Се чудихъ, че нѣколко зърна философия се намирали въ мозѣка на единъ жандарма.

Ангелина Филѣва, като да ми бѣше сестра, плѣсна съ рѣцетѣ си, когато минахме предъ домътъ ѝ и каза на жандармерията: — Що е то отъ васъ? Какво зло сте видѣли у даскалътъ? Защо не ловите злодейцитѣ, отъ които дърво и каменъ плаче? Но ви сте юнаци само за кокошки кланѣе и честни людие ловение.

— Ти не си била за плачене, каза сжщий жандарма; но по-добро да мълчишъ: мие не го уловихмѣ, но други.

... Да се върнемъ петъ годинъ назадъ (1863). Възврѣщането ми отъ Атина бѣше оше рѣсно и учителствовахъ на грѣцки езикъ. Единъ день влѣзе въ училището единъ високъ чловѣкъ съ сини очи, руси коси и дирави дрехи, единъ отъ ония сираци славяни, на които, ако не баща имъ, то дѣдо имъ билъ християнинъ и които се потурчили, за да се отърватъ отъ албанскитѣ грабителства.

- Добро утро, даскале, каза онъ.
- Далъ ти Богъ добро.
- Чухъ името твое и дойдохъ да те видя.
- Благодаря.

— Азъ съ опитване изучилъ съмъ и нашия и вашия законъ. Когато съмъ билъ въ недоумѣние за нѣкоя дума въ Корана, дохождалъ съмъ тука да опитамъ нѣкого отъ ефендиитѣ. Ако ли не съмъ намиралъ тука чловѣка да ми разреши недоумѣнието, тичалъ съмъ до Битоля и чакъ до Солунъ, пешъ, подъ най-лютата студъ или горещина. Азъ съмъ имамина¹⁾ во селото си. Азъ опредѣлявамъ часоветѣ на молитвата съ интифа²⁾ и сжщевременно изважда отъ пазухата си една интифа, за да каже че знае употрѣблението ѝ. После изважда кратка ржкописна география и я чете; още звучатъ въ ушитѣ ми думитѣ: „Португалия, Лиссабонъ.“

— Овде турцитѣ, му казахъ, не рачатъ география, нито се учатъ на нея, че била противна на Корана.

— Азъ желая да зная, каза онъ, въ знание нѣма ни грѣхъ, ни срамъ. Имамъ единъ синъ; самъ съмъ го училъ. Онъ знае добре да чете и пише, но нѣма моята севда (ученолюбие). Страхъ ми ести да не той не ести мой синъ, да не ести копилъ (незаконенъ). Нѣкой день ке изтегля ятагана и ке му пресѣча главата.

— Рѣдѣкъ човѣкъ, казахъ си въ себе... Знаете ли есапъ (смѣтане)?

— Зная, но дошълъ съмъ да ви моля да ме приучите малко. Тука нѣма ни единъ ефендия да знае.

¹⁾ Турски свещеникъ.

²⁾ Наржчна книга. Или: оправяне на часовникъ.

— Пеки¹⁾ и като видѣхъ, че онъ знае добре 4-тѣхъ действия, му преподадохъ повърхно простото тройно правило, което онъ съмлѣ въ кратце съ чудесно бистроумие.

— Когато сакашъ, ела при мене.

— Да ми си живъ! и онъ дохождаше докле изучи всичкитѣ тройни правила. Единъ день му предложихъ една алгебрическа задача; онъ съ просто размишление я реши.

— Ето таквия хора, извикахъ азъ, трѣба да бждатъ паши и сатразами; таквия хора царьтъ да търси дене со свѣщъ.

— А азъ служа, каза онъ, какъ имамъ и какъ учитель, почти за никаква плата: срамъ ми ести да ти кажа що земамъ.

Тѣй ми каза и се растанахме. Сега, той се прилепи до коня ми, тури ржката си на задината му и каза: — Хубаво нѣщо ести да прави човѣкъ добро.

— Да! даже и на душманитѣ си.

— Ме познашъ ли?

— Болни ми сж очитѣ; отъ гласа те познавамъ малко, а отъ дрехитѣ, никакъ.

— Азъ съмъ Еминъ, матский имамъ, твой ученикъ.

— Ти ли! ти ли! ти сега жандарма!

— Докле бѣхъ учитель гладовахъ; станахъ жандарма, по-добре преххранвамъ фамилията си.

— Узнавшъ ли малко милость къмъ мене?

— Беса бесъ (Вѣра и клетва) душата ми курбанъ за тебе.

Когато встѣпихме въ чаршията, братъ ми вржчи ми нѣколко лири и ми каза: — на Христа Чудо да ги повѣришъ. — Съгражданитѣ съ сълзи въ очи натикаха въ дисагитѣ ми: кой хлѣбъ, кой

¹⁾ Много добре.

пари. Джебоветѣ ми се напълниха съ сребро. Най-сиромаситѣ показваха щедростъ. О срамъ! Богаташитѣ, ония богаташи, които почитахме за стълбове на своята партия, нито се явиха.

Чулъ съмъ единъ учителъ, който казваше, че евангелската противъ богатитѣ пресжда е несправедлива. Ако тога можехъ да разсждавамъ, бихъ му отговорилъ: „Учителю! Които служатъ Маммоне и се покланятъ на среброто, какъ на Бога, тие, и само тие биватъ богати, а следователно и осждени; благородний, щедрый, великодушний човѣкъ, ако и да оставя милостинитѣ си следъ смъртъта си, не влиза въ геената;¹⁾ не бой се за него; но онъ нито може да бжде пребогатъ, че онъ усѣща отдалечъ стенанията на беднитѣ.

Като видѣхъ въ житний пазаръ народа ужасенъ и духомъ отпадналъ, зехъ да ямъ хладнокръвно една отъ подаренитѣ ми ябълки, за да покажа на приятели и врагове, че нѣмамъ причина да се боя.

— Ето се помѣри (полудѣ) сиромасъ, каза единъ глупецъ, и това слово отъ уста въ уста се пронесе какъ молния по дългата чаршия: и тъй цѣрѣтъ, употребенъ нарочно за да умали народното отчаяние, послужи за да го преумножи. Паниката е способна да омалодуши най-безстрашнитѣ.

После, дето минахме, срещнахме хора вдървени отъ ужаса и жалости, прилични повече на статуи нежели на хора. Рѣдки бѣха ония, що дързаяха да ме хванатъ за ржка, или да кажатъ „Господъ да те куртулисатъ“. Мнозина ми принасяха пари.

— Немой брате! Пари имамъ премного; нѣмамъ вече де да ги туря.

— Клетата му майка! Мутлакъ е помѣренъ²⁾.

¹⁾ Въ пъкъла, въ ада.

²⁾ Наистина е полудѣлъ.

Като измѣрихме съ бавни стѣпки охридската чаршия (че конитѣ ни не бѣха парадни) числото на проводителитѣ ми постепенно се умалваше и само десетина отъ ученицитѣ ме проводиха още за единъ часъ вѣнъ отъ града.

— Върнете се, мили мои чеда: силенъ е Господъ, а азъ съмъ невиненъ — нѣма да пострадамъ.

— Ще те проводимъ до хана.

— Не ви позволявамъ.

Оросиха ржката ми съ сълзи и се върнаха.

— Чуешъ ли? — ми шепне Еминъ.

— Чуя.

— Хичъ не бой се: съ пари те подкова владиката, и съ пари ке куртулисашъ. Днесъ всѣкъде и убийцитѣ съ пари куртулисуватъ.

— Все разбрахъ; кажи ми нѣщо за владиката.

— Видишъ ли тоя конь?

— Го гледамъ.

— Той е натоваренъ съ свитѣ (сукна) и разни други дарове пратени отъ владиката мюте-сарифину. Оттука познавамъ, че ти си просто наклеветенъ и се радвамъ. Мюте-сарифина е уменъ и кроткъ човѣкъ; онъ ке лапне рушветитѣ владикови и пакъ ке те пусне.

— Аминъ.

— А оня конь, пò на дѣсно е натоваренъ съ книгитѣ твои.

— Какво ще правятъ съ тѣхъ?

— Ке ги прегледатъ.

— Нека! но моля ти се да ми ги чувашъ како окото.

— Нѣмай брига¹⁾.

— Бѣше ли ти дома ми, когато ме бастисаха?

¹⁾ Грижа.

— Не! мие бастисахме овоговата кжца (и ми посочи внука ми).

— Какъв таксиратъ?

— Споредъ Владиковата давия мие се надѣвахме да найдемъ у васъ пушки, ножове и барутъ, а нищо не наидохме: не бойте се въ книгитъ, и ако да се наиде нѣкоя лошава, то не ести за зиянъ (тщета).

— Нѣма ни една книга лошава въ моитъ.

— Така, да ми си живъ. Срамъ за царството да мжчи честни людие.

— Но защо толкова много жандарми, които азъ нито познавамъ.

— Повечето сж отъ Дебъръ.

— Не стигаха ли охридскитъ?

— Ея помисли малко: вие въ Дебъръ сте наклеветени какъ хасии (бунтовници).

Тръпки пройдоха тѣлото ми.

Тежеше ми среброто. Сжщий вечеръ, въ спанието, можеше да ми го отнеме нѣкой отъ многобройнитъ жандарми, що ме окружаваха. Се решихъ да го дамъ на Емина. Наистина, между вситъ жандарми, нѣмаше ни единъ да ме обича повече отъ Емина.

— Еминъ ефенди!

— Буюръ!

— Въ Дебъръ ние ке бждемъ въ тъмница и ке имаме много нужди: те молимъ да ни погледвашъ понѣкога, да ни носишъ хлѣбецъ, да казвашъ нѣкоя блага дума за насъ.

— Това ке сторя я, ако и да се не молишъ, само брига нѣмайте.

— Не е ли по-добро, Емине, тѣзи пари да стоятъ у тебе, нежели у мене?

— Дай! Дай! на Емина ги давашъ. Имашъ ли шамлия (кърпа).

— Много.

— Дай!

— Дадохъ му една кърпа; онъ върза две и две успореднитъ ѝ краища. Бръкнахъ въ джеповетъ си и турихъ въ кърпата нѣколко гърсти¹⁾ сребро. После дадохъ му и лиритъ.

— Тѣзи пари сж Вакуфъ параси²⁾.

— Давай и дето трѣбва Емине; но не вървамъ да стигнатъ.

— Ке престигнатъ.

Боже мой! колко люта бѣше зимата!

— Емине, вашый Амиръ живъ ли иска да ме носи въ Дебъръ, или мъртавъ?

— Стай-фурулла!³⁾ какво ти говоришъ!

— Озябнахъ отъ студъ; вижъ нозетъ ми.

— Оуу! въскликна Еминъ като пипна нозетъ ми, сж по-студени отъ желѣзо. Какво да се прави?

— Да ми се позволи да вървя пешъ.

— Но прангитъ ке те убиятъ.

— Нека; само да се стопля малко.

— Чакай да посакамъ изинъ (позволение), каза онъ, полетъ къмъ бимбашията, разказа му работата, получи позволение и се върна.

— Имамъ изинъ, каза онъ.

Слѣзохъ отъ коня, такожде и внукъ ми.

— Еминъ! каза бимбашията, ако ти побѣгнатъ, вай халана! (горко тебе).

— Ефендимъ! Азъ съ жертва на живота съмъ кефилъ за ового.

— А за другия?

— Той ми е внукъ, казахъ Емину.

— И за него, каза Еминъ.

— А що има въ кърпата?

¹⁾ Шепи.

²⁾ Пари на черквата.

³⁾ Пази боже!

— Пари.
— Много пари трѣбва да иматъ тѣзи хасии.
— Ефендимъ! тѣ нито хасии сж, нито пари иматъ. Народътъ во срѣдъ чаршия имъ ги подари.
— Отъ тѣзи пари не си взелъ нѣкакво хисе (дѣлъ)?

— Стай-фурулла! при царский животъ, пари милостински не взимамъ, нито другому позволявамъ.
— Аферимъ бе Еминъ! сени онбаши япад-жаамъ¹⁾.

— Ефендимъ! ако имаше правда на свѣтътъ, азъ билъ бихъ юсбаши — рече и извади изъ дисагитъ ми нѣколко пещника и въ мѣстото имъ тури кърпата.

— Не възседвашъ ли коня ми, Емине!

— Не! не съмъ уморенъ.

— Ако бѣха вситѣ турци като тебе, цѣла Европа би треперала отъ васъ, както другаждъ.

— Китапътъ нашъ казва, че 1200 турци добри, честни и богобоязливи могатъ порази най-силната войска.

Като прехвърлихме Дринский мостъ при село Джобяни:

— Се стопли ли малко? попита Еминъ.

— Да!

— Сега възседнете конитѣ си да не ви убиятъ прангитѣ. Възседнахме конитѣ си. Следъ нѣколко минути срещнахме пжтници, турци, всадници на великолеппи кони.

— Въ Дебъръ почнахте ли рамазама?

— Да!

— Кога?

— Днесъ.

Юзбашията хвърли цигарата си и всичкитѣ жандарми последваха примѣрътъ му.

¹⁾ Ще те направля десетникъ.

Стигнахме Мерсимбеговий ханъ. Бѣше мракъ. Пристанахме въ пространенъ зимникъ, а бинбашията съ нѣколкома жандарми — на първий етажъ. Жандармитѣ подседнаха всѣкой на приличното си мѣсто. Мене и внука ми поставиха по край огня, може би за да ни по-добре пазятъ; но азъ знаа, че челоуѣколюбieto блещѣло у много османлии, когато у много християни нѣмало ни зърно милости. Се почна оня жаркий мухабетъ, рамазански мухабетъ. Хлѣбъ имашъ много: извадихъ нѣколко пещника и раздадохъ на жандармитѣ. Ги преломиха; воднитѣ въ нихъ частици бѣха помръзнали и свѣтъха: дълъгъ стана разговоръ за зимата. Поставиха пещницитѣ покрай огня, за да отмръзнатъ и ни принесоха по половина пещникъ мене и на внука ми. Не вкусихъ ни трошка. Влиянието на огня нанесе ни сънь. Отъ разговора само това забележихъ: „Ако наистина тѣзи челоуѣци били сж противници на Девлета,¹⁾ нѣма да се спасятъ.“ После заспахъ.

Въ критическитѣ дни на живота, и когато хората били сж най-више разволновани, снили имъ се снища, които ясно имъ предсказвали, каква ги сждба ожидава: сжщето се случи и тозъ вечеръ. Съ тѣлеснитѣ си очи не съмъ никога нищо видѣлъ толкова ясно, колкото онова, що видѣхъ тозъ вечеръ съ душевнитѣ си очи. Яви ми се на съне единъ кжсъ челоуѣкъ, въ пребѣла риза, бѣлобладъ, гологлавъ, плешивъ. Гола сабя, свѣтла какъ сѣнце, блещѣше въ дѣснищата му; махна съ нея и пресѣче главното звено на веригитѣ ми. Въ часъ се събудихъ, отъ радости ли, или отъ живости на сновидението. Събуждамъ внука си; никакъ не ще да встане. „Встани, встани, Георгий, имамъ да те радвамъ.“ Встана. Тога се обърнахъ къмъ празнующитѣ османлии.

¹⁾ Държавата.

— Слушайте, моля ви се! — Се прекъсна муха-
бета; вси умълкнаха.

Нѣма ни единъ народъ по свѣта да слуша,
както османлитѣ, съ прилично благоговение
онова, що казва който и да е, даже и най-простий
и най-презренний човѣкъ. Разказахъ имъ точно
сновидението. Мълчание дълбоко и дълго. „Душа
да нѣмамъ, се чу единъ гласъ, ако не ти паднатъ
прангитѣ, и то за скоро.“ Това тълкование бѣше
утешително и за то видѣ ми се естествено, ако
и да бѣхъ се смѣялъ до тогава на вси разказва-
тели и тълкователи на снѣща.

Сутренѣта, глѣбока зора, се готвимъ за пж-
тувание. Прангитѣ ни звонятъ въ ханский дворъ.
Бимбашията слуша звонѣтъ и приказва на двама
жандарми да ни извадятъ прангитѣ. Единъ отъ
жандармитѣ изрече една мръсна псувня и съ ни-
зъкъ и ропателенъ гласъ каза по арнаутски: „На
гяурина да му се яви светецъ, па да му извади
прангитѣ! Азъ не му ги изваждамъ,“ и отговори
на бимбашията: „Овде гвоздѣ нѣма.“

— Потърси въ хана и ще намѣришъ.

Арнаутина попруса по хана, като се престру-
ваше че ужъ търси гвоздъ, и се върна.

— Ефендимъ, гвоздъ нѣма.

— Ако тука нѣма, ще идешъ въ село и ще
намѣришъ.

— Амманъ Ефендимъ! селото е много далечъ!

— Петъ часа далечъ ще идешъ и ще намѣришъ.

Гвоздя бѣше въ джепа на тоя жандарма.
Следъ нѣколко минути го извади и отключи пран-
гитѣ ни съ ужасни роптания.

Тръгнахме по ония стрѣмнисти рѣтове, що
се възвишаватъ надъ Дринъ. Кречъ нахожда чо-
вѣка, ако отъ тази висота метне погледъ на си-
нитѣ Дрински струи. Пжтя прилича на козарска
пжтека; щомъ го видишъ, ще заключишъ: „Тука
живѣятъ звѣрье.“

Да оставимъ впечатления, що ми направи
пжтуванието: дълго би било да се разкаже всичко
подробно.

Когато се приближихме до Дебъръ, единъ
звѣроподобенъ жандарма:

— Дай пари, ми каза, или инако ще подбуда
вситѣ дебърски деца съ каменье да ви побиятъ.

— Мълчи бе муртатъ! каза му Еминъ, и онъ
мълкна и наведе главата си.

Влѣзохме въ Дебъръ. Тоя градъ, съ обогатѣ-
литѣ си отъ грабителство жители и охолния имъ
животъ, прилича на оазисъ посрѣдъ Захарската
пустиня.¹⁾ Тоя оазисъ погълналъ всичкия сокъ на
околията. Тамъ е натрупано все²⁾ богатство на
християнскитѣ градове и села, близки и далечни.
Тамъ арнаутката лежи на пушисто легло, обико-
лено отъредъ съ златошити възглавници, когато
честний славянинъ се лишава отъ насѣщния хлѣ-
бецъ, когото той съ потѣтъ на лицето си произ-
вожда за грабителя. Всѣкога хвални и славни били
османскитѣ дипломати, но защо ли тие не рачили
ни еднажъ да накажатъ злодейския г. Дебъръ, отъ
когото султанското правителство не получило ни-
кога ни редовна войска, ни най-малкий данѣкъ, и
чиито башибозуци опозорили държавата предъ
цѣлий свѣтъ (че тие идатъ на бой не за да се
биятъ за вѣра, но за да грабятъ стоката на мирни
граждани). Защо министритѣ ни слушатъ еже-
дневно дебърскитѣ злодеяния и се приструватъ
на глухи? Искатъ ли вразуми г. Дебъръ? Съ 5000
солдати могатъ извърши това. Се лишавали отъ
пари? Но въ Дебъръ ще намѣрятъ несчетни съкро-
вища, които, по всѣкий законъ, държавни сж.
Защо тѣ наказаха съ отчислѣние Кадри паша,
най-способния си служителъ, който сполучи да

¹⁾ Сахара.

²⁾ Всичкото.

улови вситѣ главатарѣ на дебърскитѣ злодейски чети, и ги прати подѣ конвой въ Битоля, и тѣй накара дебърянитѣ да живѣятъ мирно, и да строятъ публичнитѣ пѣтища, както вситѣ покорни поданици? Защо тѣ изпълниха буквално дебърското прошение, и не само Кадри паша наказаха съ отчисление, но и главатаритѣ на дебърскитѣ разбойници освободиха, и отъ пѣтестроението разрешиха цѣла Дебърска околия, на която жителитѣ сѣж вѣчни врагове на мирѣтъ, на тишината, на правдата?

Но колкото и да желая отговорѣ на тѣзи въпроси, длѣженъ съмъ да не се уклонявамъ отъ предмета си, и да кажа нѣщо за Дебърската тъмница: като дотегнахъ до сега на читателитѣ си съ излишна говорливостъ, длѣженъ съмъ да имъ разкажа вкратце последовавшиѣ ужасни събития, но колкото и да бѣда кратъкъ, трѣба ми още доволно мастило, защото и материята е изобилна.

Влѣзохме въ кѣшла (казарма). Изпърво ни поставиха въ коуша, — тѣсна, дълга и доста тъмна стая, дето живѣеха жандармитѣ. Боже мой! Какво ще бѣде съ мене? Предразположенъ на нервически болести, опално раздражителенъ, въ притворство и ласкателство неспособенъ, навикналь да говоря прямо, рѣзко, неприветливо, какъ ще се братамъ съ тѣзи звѣроподобни същества?

Г-нъ Христо Чудо (добъръ му часъ!), окридский кожухаринъ, който работѣше въ Дебъръ и много затворници погледвалъ, ни посети и ни принесе хлѣбецъ и печено месо. Обата се заплакахме, съ разлика, че неговитѣ сълзи течеха отъ жалъ, а моитѣ отъ радости, дето въ Дебъръ намѣрихъ единъ благодушенъ съотечественикъ, вторъ баща, на когото имахъ да се насланямъ.

О великодушни християне, родени и сами да бждете мжченици и съ мжченицитѣ да споболявате!... Но нека оставимъ поезията.

Следъ две минути г-нъ Димитраки Ефенде, аптекаръ на войската, дойде и ми поднесе една кърпа пълна съ ябълки.

— Добре ли си съ здравето?

— Носа ме боли.

— Да! Имате отокъ, и то отъ лютата студъ...

Следъ отхожданието на посетителитѣ, жандармитѣ ми отнеха: единъ табакерата, другий цигарелѣкѣтъ. Тѣ би отнели и дрехитѣ ми, ако можеха да сторятъ туй ненаказано. Утренята ето ти мой неотлѣжний въ вситѣ подвизи другъ, г-нъ Якимъ Сапунджиевъ. Въ Атина, когато ни единъ отъ прежнитѣ приятели и съотечественици не рачеше да ми каже „добро утро,“ само Якимъ остана ми вѣренъ. Като се свидѣхме въ Оридъ, сговорихме се да замѣстимъ владиката и языка грѣцки съ бѣлгарски.

Якимъ ми каза по грѣцки: — Дойдохъ да те спася или да гина наедно съ тебе.

— Недей, друже! ти си фамилистъ.

— Когато азъ изрекохъ противъ гърцизма ядовитото слово, и гъркоманитѣ се готвѣха да ме пратятъ вързанъ въ Цариградъ, не ли ти бѣше, който ми каза: „Друже, не бой се!“ Не ли ти бѣше, който преписа всето ми слово съ своя рѣжа и ми врѣчи преписа и ми каза: дето и да идешъ носи съ себе си това писмо. „Азъ ще гина за тебе:—ти фамилистъ, азъ свободенъ?“ Нѣма никога да забравя това.

— Но вмѣсто едного, ще гинемъ двама, а то не е разумно: остани поне ти да воювашъ...

— Всичко е решено! казахъ на съпругата си: „Ида на смъртъ; и ако родишъ мжжко да го кръстишъ *Григоръ*, защото, чини ми се, Григора Пърличевъ нѣма вече да го видимъ живъ.“

— Азъ не съмъ на твое мнение: безсѣмнено ще се спасимъ.

— Аминъ.

— Не уповавашъ ли на силнитъ ни защитници, а особено на г-на Христа Паунчевъ?

— Богъ да ги порази! именно у тоя Х. Паунчевъ съ умоление попросихъ коня и му казахъ: „Г-не! Пърличевъ гине! Дайте ми коня да ида въ Дебъръ да туря пръстъ на очитъ му“ — а онъ ми отговори: „Страхъ ми е да не въ Дебъръ познаятъ ми коня.“ Ето ти нашитъ защитници!

— Но ако у охридскитъ първенци челолюбieto е угаснало, то поне у народа го има и у тукашнитъ велможи ще го намѣримъ.

— За то и донесохъ множество лѣтници достойни да красятъ Красовата трапеза. Но помни това, че ние като сме впаднали въ ржце на неприятелитъ си, не можемъ намѣри у нихъ ни четвъртата частъ на милостъта, която ний би показали къмъ тѣхъ, ако би тѣ впаднали въ ржце наши.

— Въ това увѣренъ съмъ. Когато троянскій¹⁾ шпионинъ, Долонъ, впадна въ ржце Диомиду и топло му се молѣше да го отпусне за скжпоцененъ откупъ, Диомидъ, ако и да бѣше му се предварително обещалъ, че нѣма да го убие, сурово му отговори:

— Ако те отпусна сега, утре пакъ ти зло имашъ да мислишъ на гърцитъ и да имъ вредишъ съ шпионството си или съ копието си.

Христианскій законъ осжжда такви жестокости; фанариотина, обаче, ако и да е образъ Христовъ, предпочита, както и всѣкога предпочелъ, елинскій законъ. Но дълги разговори намъ не износи: иди, работай, и не излагай се; а за мене ще се грижи и Богъ и святиитъ. Якимъ стисна ми ржката.

¹⁾ Троянски — отъ древната Троя, а не отъ Троянъ.

— Съ Богомъ.

Следъ малко дойде Еминъ и ми каза: На ти паритъ непожтнати; но не е добро да ги държишъ при себе.

— Кому да ги предамъ?

— Кой тука ти е вѣренъ?

— Ти, и Господъ, и Христо Чудо.

— Стига.

И Еминъ излѣзе съ паритъ, народний даръ, и следъ малко се върна.

— Ги предадохъ, каза, на Чудо; онъ ми даде и тѣзи зърна сухо грозье за лѣкъ — и съ-временно Еминъ отвори едно зърно, изтрѣби ко-кичкитъ, и ми го наложи на носа.

По цѣли ноци (презъ рамазана турцитъ ноця не спятъ) Сапунджиевъ и Чудо безсънни посещаваха по-знатнитъ и влиятелни аази и бейове, да ги смякчаватъ, кого съ умоление, кого съ скокътни¹⁾ обещания, всичкитъ съ лѣтници. На дебърския владика Антима обещаха Св. Климентовата митра²⁾ и подариха 30 лири и скжпъ кожухъ.

— Лиритъ не ги приирамъ, каза онъ, освенъ за да ги подаря дето трѣба за спасение на славния Охридскій поетъ!

Забележете, 1-о, че Антимъ, като албанецъ, и докле бѣше въ Охридъ, много пжти показва къмъ мене знакове на любовъ (искрена или при-творна, Богъ знае), дето въ Ἀρματολός бѣхъ по-хвалилъ нѣколко албански добродетели, 2-о че онъ горещо желаше да стане охридски митро-политъ.

Между това носътъ ми ужасно отече и болитъ бѣха нестърпими. Стенанията ли мои до-тегнаха на жандармитъ, или ги обзе страхъ отъ

¹⁾ Скокотъ — гъделъ.

²⁾ Корона.

зараза (имаше въ тъмницитѣ заразителна болестъ), както и да е, тие ме изведоха изъ коуша и ме посадиха въ тъмницата на катилитѣ (злодейцитѣ) много по-лоша отъ охридската. Вонята бѣше не-сносна; погледътъ на новитѣ ми другари — звѣрски-грозенъ. Стаята бѣше доста тѣсна и, о проклета дивостъ! съ каменье постлана. Мангали съ недогорѣли вжглища скращаваха днитѣ на затворницитѣ, които се надпреваряха кой отъ кого повече да се доближи до мангала. Боже мой! прошепнахъ си, какъ ще живѣя тука! По-добре смъртъ!

Единъ циганинъ ме посрещна и каза: — Азъ тука съмъ чаушъ; азъ опредѣлямъ всѣкому мѣстото. Кажи ми защо си осъденъ.

— Отепахъ десетъ владици.

— Оооухъ! седи тука при мене — и ми подаде кахве.

Тутакси на кожуха ми падна нечисто насѣкомо.

— Вижъ, каза ми циганина, надъ насъ жи-жѣятъ низами (солдати), отъ насъ много по-не-чисти: отъ тамъ всеедно падатъ тѣзи...

— Ако! и ние ще имъ прашаеме по нѣкое.

И се разсмѣяха злодейцитѣ; азъ не се смѣехъ: болитѣ ми всѣка минута ставаха по-люти.

Като усѣтихъ, че въздуха ни е отровенъ, обзърнахъ се и видѣхъ, че само презъ една тре-жгълна дупка, отворена на тъмничната врата, получавахме въздухъ, свѣтлина и храна. Хлѣбо-ветѣ даже за да промъкнатъ презъ нея, трѣбаше да се преломятъ; не толко заради тѣснотата ѝ, колкото за да узнае стражата да не нѣщо се крие въ нихъ. Страстно стенѣхъ отъ боли и скърбъ, дето ме разлжчиха отъ внучето ми, когато Г. Х. Топеничаръ ме посети и ми подари дългъ шалъ (зимата бѣше прелюта). Що онъ ми каза, не раз-брахъ, че засвири военната музика.

„Слава Богу, каза циганина, дойде време да се поразходимъ. Ти, Сефединъ, ще изнесешъ днесъ купя на вѣнъ“ (У единъ кжтъ на тъмницата имаше купъ, дето затворницитѣ съ скотско журчение из-пущаха тънката си вода). Сефединъ биде послу-шенъ. Горко на вироглавитѣ, които би дрѣзнали да бждатъ циганину непослушни. Едного непо-слушника онъ удари по глава съ стомна и въ мигъ го уби. Като престана музиката, отключиха ни тъмничната врата, за да се поразходимъ, или по-точно, да удовлетворимъ неизбѣжнитѣ физио-логически нужди, които накарали би най-гордели-вия човѣкъ да наведе чело и да се смири, ако би онъ ималъ най-мѣничка частица отъ разумъ.

Следъ нѣколко минути ето Х. Чудо предъ мене.

— Не бой се! каза онъ.

— Тая твоя дума е балсамъ, който услади вситѣ ми боли и тѣжи.

— Боли ли те носа?

— Ужасно.

— Ако е можно, да го видя.

— Заповѣдай.

Онъ отне наложеното зърно и каза: „Слава Богу, раната узрѣ и ще те избавя отъ гноя, който те мжчи“ и съврѣменно стисна ми носа и мате-рия протече изобилно.

— А бе татко! азъ сега како повторъ ро-денъ: ме лѣкували 20 атински доктори, но имамъ повече вѣра на християнството твое, нежели на науката njihна.

— Утре ще бжде по-харно, задутре още по-харно.

— Аминъ.

— Има още.

— Благослови.

— Съ Бога и съ приятели ще ви спася отъ тъмница.

— Аминъ! и му цѣловахъ дѣсница.

— Съ Якима посетихме вситѣ аази; вситѣ намъ благосклонни.

— Прѣчи ли Антимъ?

— Не бой се! Азъ отговарямъ за него.

— Тѣй като се разговаряхме, внукъ ми пристѣпи къмъ насъ съ сложени рѣце.

— Како си, вуйчо?

— Много по-добре. Ето вторий нашъ татко, който день и нощъ се труди занасъ: цѣлуни му дѣсница.

Момчето цѣлуна дѣсница г-ну Чудови; после и мене.

— Ако те гледамъ така боленъ, азъ ке умрамъ отъ жалъ.

— Търпение, Георги! нека пострадаме малко. Самъ Христосъ страдалъ за народъ.

— Нѣма да страдате за много, каза Чудо; тако ми Св. Климента, ке се спасите.

— Да му имамъ милостъта; и на съне ми се яви онъ.

— Нѣма да заборава онъ ни васъ, ни враговетъ ви. Пари имамъ, и Еминъ ми донесе много, и народа ще придаде многократно. Какво искате да вечерате? Имамъ да ви храня съ баклави. Боленъ и пѣтникъ да не пости, казва законътъ.

Ни затвориха въ тъмницата. Циганина почна да брои пари. — Отъ де толкова пари у циганина? попитахъ нѣкого си Трифона, който бѣше убилъ жена си, отчаяна курва.

— Не знаешъ ли? Онъ ги граби въ срѣдъ чаршия и после си ги дѣли съ Адемъ-аа.

— Какъ това?

— Онъ е толкова изкусенъ въ занаята си, щото не можешъ се сѣти, когато те украдува.

— Ще дойде день и за него, но какво наказание по-тежко отъ нашето?

— Искашъ ли да ти разкажа подробно дѣлата на всѣкий затворникъ?

— Крайно ще ме благодаришъ; овия пусти нощи, предълги, нескончаеми. Има време за сънъ, има и за разговоръ. Разговора е отрада на нещастнитѣ. Отякчение е многото сънъ, а при томъ нито можемъ спа.

Трифонъ почна да ми разказва ужасни истории, на които тука не имъ е мѣстото. Боже мой! какъ спѣха затворниците! Всѣкий отъ нихъ насланияше главата си на кѣлка на ближния си. 32 затворника тѣй пренощеваха, докле слушахъ интереснитѣ биографии на другаритѣ си.

Тѣй се минаха шесть дена. Храна ни носѣше, кога самъ Чудо, кога калфата му Анастасъ Димзовичъ. Често идѣше и Якимъ. Материя отъ раната ми течеше изобилно. После внукъ ми се разболѣ, отъ скръбъ ли, отъ заразата ли... Но причини бѣха много.

Се градѣха на кѣшлата нѣколко стаи недоградени. Вситѣ затворници подъ конвой носѣха отъ далечъ материя за тази цель. Азъ, како боленъ, бѣхъ лишенъ отъ тази спасителна разходка: но следъ оправянието ми не ме оставиха да гния въ тъмницата. Усѣтихъ животворното влияние на чистий въздухъ; но колкото азъ печелѣхъ въ здравие, толку внукъ ми губѣше. Кжсаше ми се сърдцето, когато го изнасяха на вѣнъ другаритѣ му, държещи го за мишки. Главата му висѣше надъ рамото, како чашка на увѣналъ цвѣтъ, но и такъ ободрявахъ го съ енергически думи, произнесени съ оня хроматический тонъ, какъвто употрѣбываха Омировитѣ герои, когато поощряваха на бой дружината си.

Единъ вечеръ, като бѣше ми донесълъ ястие А. Димзовичъ и си отхождаше, видѣхъ презъ тръгълната дупка двама жандарми недостойни за името (че бѣха облѣчени въ арнаутска форма), които зеха да го биятъ немилостиво и извикахъ: „Не бу сизденъ бе катилееръ катилеръ“¹⁾ Отъ вика се огласи казармата и жандармитѣ, уплашени, изпуснаха мъченическото момче. Тие помислиха, може би, че нѣкой чиновникъ имъ вика.

Отчаяно бѣше положението ми, но то имаше да стане трижъ хуже²⁾. Ни ожидаваха тежки изпитни. Якима затвориша въ една стая на къшалата, дето кжсъ по кжсъ прежева³⁾ и погълна нѣколко писма, що имаше съ себе.

Стига ли туй? Не! Никакъ!

Утренята въ време на отпуска видѣхъ и брата си Ивана и помислихъ си: „Еда ли право казваше Христо Танчевъ, че азъ не мога победи Мелетия? Че азъ съ главата си не мога да скърша планина, планината ще ми скърши главата? Ето че врагътъ иска да затрие цѣлата ни фамилия!“

Страшно се отчаяхъ, но на брата си показахъ съвършено спокойство, даже и шарлатански го ободрихъ съ енергически думи и жестове.

— Кога ти тукъ?

— Единъ сувария ме доведе вчера пешъ.

— Кжде се намирашъ?

— Въ кауша.

— Защо ти въ Дебъръ?

— Оплакахъ се на чорбаджиитѣ ни, че тие сж виновници на твоето нещастие, а тие ме изпратиха тука.

¹⁾ Какво правите бе, убийци съ убийци?

²⁾ Руска дума: по-лошо.

³⁾ Сдѣвка.

— Тие искали да докажатъ, че е истинско твоето противъ нихъ обвинение; но бжди увѣренъ, брате, че Богъ ще ги порази, а насъ ще избави.

— Богъ да те почуе. На ти една кошуля.

— Благодаря! Како е нана?

— Много по-добре.

— Живъ е Господъ, бе хей! (А Иванъ може би икономически ми говорѣше, както и азъ нему).

Следъ мало ни се заповѣда да идемъ всѣкий на мѣстото си.

— Погледвай малко Георгия: онъ е боленъ.

— Знамъ.

И се разстанахме.

Влѣзохъ въ тъмницата и седнахъ: „Боже! Боже! какъ ще бжде! Разлжченъ отъ брата си, отъ внука си, отъ Якима... Всинца гинемъ! Да бѣха поне при мене“...

Струваше ми се, че калдармата ме дига на горе като съ лостъ: че стаята се върти около мене; че дошълъ съмъ до изумление. Отъ страха на тѣзи симптоми сърдцето ми буйно затупа, като да щѣше да изкочи изъ гърдитѣ ми. Встанахъ и пакъ седнахъ: колѣната не ме крепѣха. Съблѣкохъ си дрехитѣ, и се облѣкохъ въ праната кошуля, която каточе свѣтлина разливаше отъ бѣлина. Се чудиха злодейцитѣ на платътъ и на блѣскавината му. Симптомитѣ изчезнаха. Станахъ по-добре.

Въ такво бѣхъ положение, когато дойде Еминъ.

— Како си съ здравieto?

— Не много добро.

— Да ти доведамъ лѣкаръ?

— Не! Ти ще ми бждешъ лѣкаръ.

— Готовъ съмъ.

— Отъ моя страна ще напишешъ силенъ арзохалъ¹⁾ на мютесарифина. Ще пишешъ: коя е вината ни?

— Добро.

— Кой е обвинителътъ ни?

— Добро.

— Четири мъжи гинемъ въ Дебъръ затвори и несждени.

— Предобро.

— Искаме да се представиме предъ судътъ.

— Много добро.

— Ако загинемъ, пашата има да дава отъветъ предъ хора и предъ Бога.

— Това не е добро; такви думи не чинитъ, но нѣмай брига: арзохалътъ ке стане силенъ. Азъ самъ ке го поднесамъ.

— Да ми си живъ!

Еминъ написа прощението и го поднесе.

Около полнощъ ме повикаха. Като престъпихъ прага на сѣдилището, заколебахъ се.

— Ха, кяфиръ!²⁾ кадията каза: приструва се на боленъ.

— Много съмъ боленъ, а братъ ми и внукъ ми, може би, и умрѣли сѣ: има два дена, дето не ги виждамъ. Но Боже мой! Какво е това зло, що ни нашло! Кому кога прегрѣшихме ние...

На тѣзи думи закипѣха ми сълзитѣ.

Ме посадиха на истинтачнй столъ³⁾ и поченаха ония нескончаеми писменни въпроси и отговори за име, презиме, звание, жителство, поданичество. . . Че какво друго имаха да питатъ? Не знаеха ли тие невинността ми?

Пашата изважда една ръкописна моя тетрадка и я подава на кадията, който какъ тоска

¹⁾ Молба.

²⁾ Измамникъ.

³⁾ Столъ за сѣдебенъ разпитъ.

знаеше гръцкий. Кадията отвори тетрадката и зе да чете: οἶνον, χύων πίνων, Σειρήνων, δελφίνων . . .

— Що е това? ме попита.

— Му разправихъ, че това е Сборникъ на рими (още не знаехъ, че Корана прокллина стихотворството, ако и да е и самъ той стихотворение). Кадията се обърна къмъ мютесарифина и каза:

Шухара имишь, т. е. стихотворецъ билъ.

Тѣй се минаха още 8 нощи, въ които държахъ седемъ последователни истинтации¹⁾. Въ последнитѣ присѣтствоваше и внукъ ми, комуто здравieto бѣше се поправило. Го обвиняваха за нѣкаква си кореспонденция, що ималъ съ брата си Коста, въ Румуния. Онъ отговори: — Никога не съмъ му писалъ; нито онъ ми писалъ.

Въ седмия истинтакъ пашата се опита да ме заплаши: изважда едно словце мое писано на задимена хартия и изречено на испитания и ми казва гръмогласно:

— Сега те държа, бе яланджи²⁾

— Оооухъ! отговорихъ и встанахъ (това оооухъ! звучеше често въ тъмницата и бѣхъ го научилъ).

— Тѣй ли се отговаря на пашата? каза ми писарьтъ.

— И на султана тѣй бихъ отговорилъ, ако би ме нарекълъ яланджи. (Тукъ не ме излъга Омиръ, който казва: *Θαρσαλέος γάρ ἀνὴρ ἐν πᾶσιν ἀρείων*, т. е. дръзновенъ мжжъ въ все е по-добъръ).

— Въ това слово ти си казалъ, че народа не е длъженъ да плаща на владицитѣ.

— Това съмъ казалъ, това казвамъ, и това ще казвамъ.

— И това е истината, каза Илиязъ-аа, който днесъ е Илиязъ паша (Богъ да го възвишава).

¹⁾ Разпита.

²⁾ Лъжецъ.

— И азъ зная това, казва пашата, но не е простено да се казватъ предъ народъ раздразнителни думи.

— Грѣшилъ какъ човѣкъ, каза Илиязъ паша: но противъ владиката, а не противъ Девлета. — Тогава азъ казахъ на пашата: „Четири души гинемъ тука; ако погинемъ азъ и внукъ ми, да ти е предъ Бога простено; но ако погинатъ братъ ми и Сапунджиевъ, чедата имъ предъ Аллаха ще викатъ противъ васъ. Ако сме виновати, погубете ни днесъ; ако ли не, вие осквернявате Рамазана“.

Пашата побледнѣ. Стоехъ му надъ главата не като осжженъ, а какъ судия. Мразѣхъ живота; и да не мисли нѣкой си, че само тогава, т. е. заради злощастията си, го замразихъ: ни въ детството си, ни въ юношеството си, ни въ зрѣлостта си, ни въ старостта си не оценявалъ съмъ живота. Ще повѣрватъ туй поне злощастниците, ако не всички. Постоянно звучило въ ушитѣ ми изречението: *Ἐλεύθερος ὁ Θανάτῃ κατὰφρονῶν*¹⁾.

Юзбашията присѣдствуваше на истинтака и се чудѣше; той мислѣше, че ние сме за бесение; но пашата му заповѣда да ме приеме въ стаята си, и онъ отговори: „Пеки ефендимъ“ съ приличното къмъ старшия благоговение, което характеризира османлиитѣ, безъ което тѣ би отдавна погинали, и ме отведе въ стаята си и ми посочи добро мѣсто за сѣдене и спане. Но тамъ удари ме у носъ воня по-лоша отъ оная на злодейската тъмница. Стаята бѣше между дветѣ най-смрадни тъмници, въ които бѣхъ поживѣлъ. За единъ мигъ се събраха тамъ нѣколко жандарми. При огня стоеше блѣскаво медниче, пълно съ кахве. (Арнаутина пие 20 кахвета въ 24 часа). По запо-

1) Свободенъ е, който презира смъртта.

вѣдъ на юзбашията се подаде кахве всемъ и мене. Ако и да ми е запретоно кахвето, го приехъ. (У османлиитѣ ужасно нѣщо е да отхвърлишъ каквото и да е призивание¹⁾ или поднесено нѣщо). Въ разговора, юзбашията, като мислѣше, че не разумѣвамъ албанскій языкъ, каза тѣзи думи: — Слушайте, бе синковци, турчина како слабъ ми се види; ишала Господъ не дава слабостъ на турчина; но менъ така ми се види.

Отъ слабости често излизахъ на вѣнъ. Като ме гледаха злодейцитѣ: „ишала пакъ ще се върнешъ при насъ“ казваха. Заповѣдано бѣше на нѣкой си Оломанъ да ме съпровожда; за то обата роптаяха, когато искахъ да излѣза. Омръзна ми смрадната стая. Взаимната умраза се увеличи, когато на единъ албанецъ, който на пукъ ми каза: „На байрамъ ишала ще се ринемъ въ Охридъ и ще го пленимъ цѣличкъ“, отговорихъ по арнаутскій: „Мо м' чаа кокънъ, т. е. не цѣпи ми главата“.

Живота бѣше ми омръзналъ. Кахвето ме раздражаваше. Страдахъ отъ нервитѣ. Говорѣхъ открито и продързливо²⁾. Една заранъ излѣзохъ навнъ самъ. Оломанъ не бѣше тука. Като се върнахъ въ смрадната стая, не могахъ да не изкажа отвращението си съ възклицание. „По си кенефъ“³⁾.

Юзбашията се събуди, повика единъ жандарма и му каза: Вземи ового и постави го у катилитѣ, на мѣсто, дето да нѣма вѣшки. То значеше: на най-лошавото мѣсто. И онъ ме постави у най-отдалечений кѣтъ на злодейската стая, дето преди два дена бѣше умрѣлъ единъ злосторникъ отъ темничний тифусъ. Смѣхове и радости у злодейцитѣ, що съмъ се върналъ при

1) Покана.

2) Дръзко.

3) Що за нуждникъ.

нихъ, както ми кобѣха¹⁾. Утринѣта бидохъ премѣстенъ въ тъмницата на длъжниците, която въ нищо не се различаваше отъ катилската, освенъ въ това, че имаше единъ прозорецъ и не бѣше съ камене постлана. Тамъ поне имаше утешението да си се разговаряме жарко съ сестрича си и да утешаваме другъ друга. Напраздно предлагамъ на новитѣ си другари да отварятъ понѣкога прозореца: тѣ бѣха почти скъдно облѣчени, и нито разбираха що е обновление въздуха.

За зла честь, тамъ имаше единъ ефендия, който нощя по цѣли часове лявката безконечни молитви, като поставяше предварително предъ себе една пласка досчица.²⁾ Онъ бѣше ненавистенъ и презренъ предъ всичкитѣ затворници.

Въобще живота тука бѣше ми по-спокоенъ, но следъ два дена се разболѣхъ. Когато всинца се тресѣха отъ трудъ, тѣлото ми затлѣ отъ огнена треска, която ме углѣби въ непрекъснатъ сънъ. Писано бѣше на внука ми да гледа страданията ми и надъ мене да кърши прѣститѣ си. Неизвѣстно ми е колко дена тѣй боледовахъ, но когато, въ едно послабление на треската, дойдохъ въ съзнание, се намѣрихъ пакъ у катилитѣ. Тамъ ми се извести, че брата ми освободили не за друго, освенъ защото бѣше опасно боленъ (зараза върлуваше); че Х. Чудо го приелъ у себе, че братова ми болестъ се задала въ часъ и на тоя евангелски мжжъ и на калфата му А. Димзовича.

Слушахъ тѣзи известия тѣй безчувствено, като човѣкъ навикналъ да слуша всеедно злощастия за себе си и за своитѣ си; но знаете ли какъ достигнахъ до вратата, за да ги слушамъ? Трѣбваше да премина разстояние отъ шестъ метра.

¹⁾ Предричаха

²⁾ Плацкѣи шичици казвали въ Охридъ на особени тънки букови дъсчици, правени въ село Плакѣе.

Колѣната ми треперѣха. Почти на всѣка стѣпка падахъ надъ затворницитѣ, които лежеха (дене спѣха). Самъ себе не вѣрвахъ, че тѣлото ми се изнурило и че нозетѣ ми не могатъ ме крепи. После стана ропотъ противъ мене отъ страна на злодейцитѣ и принуденъ бѣхъ да ида при посетителитѣ си четвероножички.

Помня едно събитие, което доказва, че тога и умственитѣ ми сили бѣха ослабнали: не че само мозъка бѣше ми поразила треската — всичкото ми тѣло страдаше.

Между другитѣ рамазански увеселения, една вечеръ, докле спѣхъ, единъ отъ злосторницитѣ бѣше се облѣкълъ въ женски дрехи. Смѣховетѣ бѣха общи: отъ нихъ се събудихъ и видѣхъ мнозина да докачатъ притворната жена. Тя ужъ подбѣгваше и се оплакваше отъ докачителитѣ си. Като кжсогледъ, не познахъ това лице и се запрегнахъ на силна проповѣдь за чистотата на нравитѣ, която, особено въ Албания, се счита за първа Божия заповѣдь. Циганина, явно за смѣхъ, щипна силно причинената жена и тя извика ужъ отъ боли. Тогава се разви у мене дон-кихотски духъ: Встанахъ за защита на невинно-угнетената слабостъ! Како безсилна котка, когато се боре съ силенъ песъ, прибѣгва до дърво или зидъ и се изправя на заднитѣ нозе, опирайки гърба о прибѣжището си, а преднитѣ държи възвишени и готови въ защита, и се ринува¹⁾ решително възъ песа, за да наложи на главата му остритѣ си нокти, такъвъ бѣхъ азъ предъ огромнаго циганина. Опрѣхъ гърба си о зидътъ, возвисихъ изсѣхналитѣ си рѣце на бой и му извикахъ: „Лене се доттврасъ — т. е. остави я, защото ще те убия;“ но само въ гласа бѣше силата ми и като

¹⁾ Хвърля.

не можехъ азъ него да напада, той ме напада. Се спуснахъ на него като бездушно тѣло: ржцетъ ми паднаха на рамената му; главата ми — на гърдитъ му; а нозетъ ми останаха дето си бѣха. Мнозина затворници обиколиха чаушина и го молиха да покаже милостъ къмъ нещастieto. А онъ не само милостъ показа, но и играта прекрати.

Още нѣколко дена, и азъ бихъ свършилъ попрището си. Но утреньта Наумъ Кумевъ „радвай се, ми каза, дойдоха отъ Охридъ седемъ старци, отъ всѣка махала по единъ, и носятъ съ себе доволно пари и всенародни умолителни прошения за освобождението ви. Би плакалъ ти да чуешъ колко тѣ сж страдали на пѣти отъ снѣгове и виелици. На Антима подариха 30 лири и единъ скжпоцененъ кожухъ, и обещаха му се да го възвисятъ на св. Климентовий престолъ. Утре имаме Божикъ и Антимъ ще ви освободи: ако ние не уважаваме турскитъ празници, турцитъ уважаватъ нашитъ... Знаешъ ли? Якимова невѣста роди сина.

— Слава Богу! Како го кръстиха?

— Григоръ.

— Да е живъ, вѣковитъ!

Вечерьта, заслѣга на Рождество Христово,¹⁾ чухъ гласа на Антима. Незабавно се отвори вратата и двама охридѣне — Евтимъ Мушмовъ и Наумъ Кумевъ, дойдоха при мене, ме взеха за мишки и ме извлѣкоха на вѣнъ. На излизанието ми циганина не заборава да вмъкне прѣститъ си, показателя и срѣдния, въ джепа ми тѣй изкусно, щото едва го усѣтихъ. Нищо не му казахъ, че и въ джепа ми нищо нѣмаше.

Цѣлунахъ дѣсницата на мнимия си освободителъ. Казвамъ го мнимъ, защото онъ не ме из-

¹⁾ Надвечерие срещу черковна служба за Рождество.

бави ради невинността ми, но ради обещанията и подарцитъ, а особено за гдето въ 'Αρχιεπίσκοπος похвалилъ бѣхъ албанцитъ. Както и да е, онъ ни избави и нѣмамъ право да изследвамъ приятель ли ни бѣше онъ, или врагъ. Онъ ме остави въ една чистичка стая на митрополията си (която после турцитъ доведоха на прахъ и пепелъ цѣличка). Внукъ ми се оттегли на ханъ. Боже! си мислѣхъ азъ, защо внукъ ми не е приетъ тука?... Не може ли Антимъ съ едно кахве да ме отрови?

Тамъ пиехъ вода, каквато, увѣрявамъ, нѣма по цѣлий свѣтъ — вода, която азъ предпочитамъ предъ баснословния нектаръ; вода, която нашитъ химици сж длѣжни да изпитатъ; вода, която прави вситъ дебярни философи (въ Дебъръ нѣма идиоти).

Антимъ не ме лиши никога отъ собствената си трапеза. Самъ онъ служеше дебърско вино несравнено по-добро отъ охридското (Дебъръ е вулканическо мѣсто). Азъ предпочитамъ митрополийската вода. Утро и вечеръ, заедно съ Антима, четѣхме надлежното последование и следъ свършванието правѣхъ му три поклони и цѣлувахъ му дѣсница.

— Достопохвално е, казваше онъ, вашето чтение и пѣние.

— Богъ ме порази, му казвахъ. *Εὐ τὸ Ὀλεσθεαί με ἐμέκραξέ σοι Κύριε* — виегда стужати ми, въззвахъ къ тебе Господи.

И онъ се смѣеше смѣхъ неугасенъ, уморителенъ. Онъ нито можеше помисли, че азъ му сериозно говоря. Онъ ме прати на прочутитъ Дебърски топли бани, наедно съ единъ отъ слугитъ си, който ме оми.

Не помня добре, третий ли или четвъртий день следъ Рождество Христово бѣше, когато Антимъ направи великолепенъ пиръ на вситъ влиятелни въ Дебъръ личности. Чини ми се, че тоя

пиръ замѣсти паритѣ, които Антимъ се обричаше да даде всѣкому отъ нихъ за освобождението ми. Следъ вечерята, или както би Омиръ казалъ, като се удоволиха всички отъ ястие и питие, Антимъ зе да имъ разправя какъ съмъ направилъ едно добро стихотворение, какъ въ него похвалилъ съмъ шкипитаритѣ (соколитѣ), какъ дѣлото ми направило шумъ въ Гърция, какъ се вѣнчало и т. н.

После свободенъ бѣхъ да излизамъ и на разходка. Въ чаршия срещнахъ злодейцата Даута свободенъ. Ходътъ му бѣше чудесенъ: когато щѣше да дигне дѣсний кракъ, онъ клонѣше тѣлото напредъ, а ногата движеше назадъ и я издигаше презмѣрно, грозно. Притекохъ да го поздравя съ свободата. Тѣй като бѣхъ познатъ какъ убийца на 10 владѣици, онъ ми стори честь да ме пригърне три пѣти.

— Тако ти приятелство, Дауте, не дигай ногата толко високо.

— Не знаешъ ли, че 15 годинъ носилъ съмъ пранги?

— Не можешъ ли да я постелешъ какъ другата?

— Не можахъ.

— Ногата е твоя: можешъ да ѝ повелишъ.

— Не можахъ.

— Сѣ чудихъ: тѣй порока, еднажъ вкорененъ, вечъ не се изкоренява. Единъ день заедно съ Георгия Манчевъ като се връщахме отъ посещение на болнитѣ ми другари, които бѣха пренесени у една гостилница, едно дебрянче зе да хвърля камене възъ насъ и удари даже Манчева по крака. Като се пооправихъ малко, потърсихъ и получихъ позволение да посетя великолепната общежителна обителъ на св. Йоана Предтеча. Ме възхити тамъ звучното славянско чтение. Се чу-

дихъ какъ то въ Дебъръ, Кърчово и Прилепъ се упазило, а въ Охридъ изчезнало.

На 15 януария 1869 предадоха ми книгитѣ и ржкописитѣ. Какво да видишъ! Въ нихъ намѣрихъ и чужди книги, способни да компрометиратъ и цѣлий градъ предъ правителството: българска и сръбска истории, разговоръ на петъ офицери, които си раздѣлятъ турската империя, и военни упражнения (книга, която знаехъ, че принадлежи на охридския докторъ Виллара, янинецъ).

На 16 сѣщаго тръгнахме отъ Дебъръ всички заедно съ старцитѣ. На 18 сѣщаго, празникъ на св. Атанасия, домашний нашъ патронъ, стигнахме въ Охридъ весели и здрави, освенъ брата ми и внука ми, които бѣха болни.

— Вижъ, майко, св. Атанасъ и св. Климентъ ни доведоха живи...

Трапезата бѣше ставена; но преди да седнемъ, се прибрахме предъ иконата, се кланяхме и плакахме славеци Бога и святиитѣ му св. Климента и св. Атанаса, комуто и паметъта вършихме. После седнахме и се веселихме, преди всѣка здравица молеши св. Атанаса да пази отъ зло вси християни, а най-после и насъ, да подари здравице на болнитѣ (внукъ ми боленъ, нито можа да ни дойде въ гости).

Стига ли туй? Не! На 20 сѣщаго, друга заповѣдь отъ Дебъръ да идемъ пакъ, азъ и внукъ ми подъ конвой. Внука ми не дръзнаха да го взематъ, че бѣше опасно боленъ и отъ насѣкоми изнуренъ. Вмѣсто него се реши въ охридский межлисъ да иде майка му, 12 годинъ по-възрастна отъ мене. Съ себе взе она и зълва си, като остави други жени да пригледатъ сестрича ми. Тази нагла обида ме порази повече отъ вситѣ мои злощастия взети наедно. На пѣти срещнахме г-на Х. Чудовъ, който, изнуренъ отъ тифуса, идѣше за въ Охридъ.

— Съ здравие!

Онъ не отговори, но, може би, нито чу.

Искахъ да слѣза отъ коня, да го прегърна, да го разпитамъ, но не ми се позволи.

Отведоха ме на къшла, а женитѣ на митрополия. Трѣбвало да платимъ още 20 бѣли меджидии обещани, а не платени. Ги платихъ, и се-стра ми отиде си въ Охридъ свободна. Мене ме отведоха пакъ на митрополия, подъ изветъ¹⁾, че трѣбва да се допълнятъ истинтацитѣ. Истинтакъ никакъвъ не стана, но останахъ въ митрополията още три месеца. Защо ли? За нищо друго, освенъ за да се не извърши въвожданието на българский языкъ въ Охридъ.

Когато къмъ срѣдата на априлия върнахъ се въ Охридъ, майка не ме позна: бѣхъ станалъ много здравъ и двойно по-пълненъ, отколкото прежде бѣхъ. Извъргнахме елинский языкъ, когото бѣха пакъ възцарили въ времето на мжитѣ ни; въведохме българский; се появи ново мнение, ново стремление, новъ животъ. Антонаки умрѣ отъ яда. Изгнахме Мелетия. Жнахме онова, що бѣше отдавна сѣяно. За кратко време отъ гонителитѣ ни ни единъ не остана живъ, вситѣ погинаха почти сжщевременно, както Пенелопинитѣ обручници²⁾, на които орисницата бѣше обрекла да гинатъ всички въ единъ день. Правдата възтържествова. Победата бѣше съвършена. Следъ победата незабавно се приготвихме на сватба. Поправихме дѣдовата си къща. Ако и да не съмъ никакъ нарочитъ къмъ общественъ животъ; ако и да знаехъ, че Исусъ Христосъ и изрично и съ собственитъ си примѣръ препоръчва безбрачието; ако и да знаехъ, че св. Апостолъ Павелъ казва: „добро е бракътъ, но по-добро е безбрачието“, ако и да

¹⁾ Подъ предлогъ . . .

²⁾ Годеници.

знаехъ, че който иска да се посвети на отечеството трѣба да е безбраченъ: като на пукъ обаче на мжчителитѣ си, се оженихъ.

На всѣкий българинъ желая да има дома-кия, како моята; но върно е, че бихъ билъ по-полезенъ на отечеството, ако бихъ останалъ свободенъ.

Въ сватбата почти за първий пжтъ вкусихме вино, безъ което после не можехме, нито можемъ. Моля юношитѣ да помислятъ колко навикътъ е опасенъ.

Понеже въ Охридъ никоя къща не е безъ лозье, шесть месеца следъ сватбата изкоренихме старото си лозье и насадихме ново. Споредъ обичая, поканихме въ гости работницитѣ, които работиха даромъ. Тоя е първий пжтъ, дето се изпѣя пѣсенъта:

Хиляда и седемстотинъ шестдесетъ и второ лѣто
Въ Охрида отъ Цариграда дошелъ Салаоръ.
Се представилъ предъ Арсения наша патрика честнаго
И му рекълъ слово горко, слово жалостно:
„Царска воля е да тръгнешъ денеска за въ Цариграда,
На тебе отъ върли гърци голѣмъ поплакъ е“.
Събралъ патрикъ свое стадо въ църква Святий-Кли-
ментова,

Благословъ му далъ последенъ, ржче заплетилъ.
Дълго време хлипалъ старецъ во мълчанье всенародно
И по бѣла брада ронилъ сълзи горещи.
„Слушайте ме, мили чада, азъ ке ида въ Цариграда:
На мене отъ върли гърци голѣмъ поплакъ е.
Гръцкий патрикъ ке ни строши славна Охридска сто-
лица

И мене до смъртъ ке държи въ заточенье.
Ке прати владици гърци лицемъ светци сърдцемъ вълци.
Ке ви даватъ, ке ви стрижатъ, ке мълзятъ до кръвь.
Мегю народа ке сѣятъ несъгласье и раздори,
Да се мрази синъ со татка и со брата братъ.
Ке викнете до Бога и крило не ке наидете,
Смирени ке наведете глава до земи.
Ке ми бждете сираци; така било написано.
Елате ми да ви гушна за последенъ пжтъ“.

Черна тѣга поразила старо, младо, мѣжи, жени,
 Все со рѣче заплетени сълзи проливатъ.
 Той ги гуща, тие тѣжни му цѣлватъ дѣсна рѣжа,
 И отъ рѣжа какъ отъ изворъ сълзи се лѣятъ.
 Вяхналъ патрикъ бърза коня и неволно упѣтил се.
 Тога грѣмкий плачъ народенъ небо процепилъ.
 Умилилъ се честний патрикъ, свалилъ шапка навезана,
 Погледналъ на сино небо, люто прокълналъ:
 „Охъ! послушай мили Боже! Хаиръ никога да нѣматъ
 Стамче бей и Буяръ Лигдо, Нейко челеби“.
 Милостивий Богъ послушалъ патричка гореща клетва;
 Слава нѣхна, семе нѣхно погубилъ со шумъ:
 И сега во куки нѣхни ткае¹⁾ паякъ паячина
 И на пусти стрѣхи нѣхни хукатъ хуове²⁾.

Сълзи потекоха изъ очитѣ на гоститѣ, не
 толко отъ стойността на стиховетѣ, колкото отъ
 страстѣта, съ която се изпѣяха.

Тая пѣсень ни помогна въ изкоренението
 гърцизма много повече отъ всичкитѣ ни прежни
 подвизи.

*

Не минаха много месеци, когато почтенитѣ
 членове на цариградското „Читалище“³⁾ ме пока-
 нѣха да преведа Илиадата.

Въ отговоръ писахъ имъ: „ще скратя: мно-
 гажъ Омиръ спи: Indignor quandoque bonus dog-
 mitat Homerus. Ще преведа само блестящитѣ стра-
 ници на Илиадата и ще ги съединя така щото да
 съставятъ нѣщо си цѣло“.

Ми отговориха, че съ възторгъ прииматъ
 предложението ми и заедно съ отговора ми пра-
 тѣха „Греческо-Русский Словаръ“ и Гнѣдичевата
 Илиада⁴⁾ (бѣхъ, както и днесъ още съмъ, слабъ
 въ българский языкъ).

¹⁾ Тѣче.

²⁾ Кукумявки.

³⁾ Сп. Читалище.

⁴⁾ Руския преводъ на „Илиадата“ направенъ отъ Н.
 Гнѣдичъ още презъ двадесетитѣ години на миналия вѣкъ,
 ползуващъ се съ добро име и до днесъ.

Превождахъ на българский не както щѣхъ,
 но както можехъ. Уморенъ отъ превода, четѣхъ
 руски стихотворения, които намѣрихъ у покойника
 Димитрия П. Захариовича. Нещастие, що нѣмахъ
 български книги: жедно вникнахъ въ рускитѣ и
 щомъ намирахъ дума поетическа, или кратка, или
 звучна, или нова за ушитѣ ми я приписахъ въ
 Словаря при грѣцката дума, на която съответст-
 воваше.

Тѣй напр., при дума „καταβάλλω“ приписалъ
 съмъ синоними: обори, разори, погуби, сби, свѣргна,
 свали, снесе, срази, низрина, низложи, опружи,
 срази, борить дървеса, поникна градъ, пораженъ
 страхомъ, поверженъ, опрокинатъ, разсиплетъ,
 сорва, отвали, уложи въ прахъ обрати, низпровергна,
 спна (съпна), срина, обруши, разсипа, низло-
 жи, разгроми (градъ не устоялъ), преврати и
 т. н.

Почти ни една страница въ тоя Словаръ
 нѣма безъ мои бележки. День изъ день духътъ
 на руский языкъ ставаше ми по-знакомъ и тѣй
 като не можехъ писа по българский, записахъ по
 старобългарский; но, преди да усвоя новий стилъ,
 се яви въ браилското Периодическо списание една
 критика противъ незнанието ми да употрѣбявамъ
 препинателнитѣ знакове, и противъ неточний мой
 преводъ (че скращавахъ). Критикътъ писа дълго
 противъ мене; не трѣбваше толкова. Тѣй като
 искаше да ме порази и да препорѣча своя пре-
 водъ, можеше да каже само туй: „Пърличевъ не
 знае българский“ и тогава азъ наистина бихъ
 билъ пораженъ; но, за жалость, има критици,
 които не само сж несправедливи, но и се явяватъ
 на свѣтътъ само за туй: да се нарекатъ критици.
 Името „критикъ“ е най-сладкозвучното име на
 свѣтътъ. Добрий, просвѣщенний критикъ не само
 указва на недостатцитѣ, но и ги поправя. Само

таквѣй може да бжде достоинъ за свещенното име критикъ. А да ти казва критикъ, че въ стихотворение, ти или словослагателъ твой, сте сгрѣшили въ употрѣблението на удивителний знакъ; да ти казва, че неточно превождашъ, когато ти, чрезъ печата, тръбишъ предъ цѣлий свѣтъ, че преводътъ ще бжде свободенъ и скратенъ — това вече не е ли несносенъ шарлатанизъмъ? Като видѣхъ тази критика, казахъ си: „ще направя друга Илиада.“ Зехъ цѣлата българска Илиада и я хвърлихъ въ очага и тутакси я полиза огньтъ. Само дветъ първи пѣсни останаха печатани въ периодическото списание „Читалище.“

Сега вече почнахъ да превождамъ по другий стилъ и употрѣбихъ вситѣ падежи и причастия. Напримѣръ:

Пѣй ми, Музо, гнѣвъ неукротимий
Ахиллея Пелеева сина;
Гнѣвъ, кой гъркъмъ много бедъ устроиъ,
Въ адъ низриналъ много душъ иройскихъ,
Плотъ ихъ сдѣлалъ псовъ и птицъ играньемъ;
Зевсова ся воля съвършала.

Зная, че тоя преводъ не мирише много на българский; но тъй като съмъ слабъ на българский, той не можеше да стане иначевъ.

✱

Въ последнитѣ години на църковния въпросъ, когато охридѣе бѣха отчаяни и материално обезсилени, не само плата не получихме, но споредъ силитѣ си и подпомагахме на господа: Илиа Чобановъ, Петра Огненовъ и Коста Размовъ, които на свой счетъ пращаха въ Цариградъ нужнитѣ депешѣ и цѣлий си имотъ изгубиха въ подвига.

На 1874, когато приближаваше времето да посрещнемъ първия бълг. митрополитъ Натанаила, съставихъ една пѣсень, която вмѣщавамъ тука

не заради достоинството ѝ, но за да покажа какъ после Натанаилъ ме възнагради.

Бога вишняго да славимъ и честитаго Царя
И съсъ радостъ да посрещнемъ доброго ни Пастиря.
Како прежде Богомъ пратенъ Моисей за Израилъ,
Така сега Царемъ пратенъ Пастиръ нашъ Натанаилъ
Окаянному народу врата рая отворилъ,
Горки сълзи стогодишни во веселье претворилъ,
Сега кости миросани Патрика Арсения
Веселятся Българскаго ради въскресения.
Добре ни дошълъ си, Отче, слава намъ и лепота!
Посетилъ си народъ скърбенъ, що лежалъ во тъмнота.
Наши дрехи Великденски предъ тебе би постлали;
Но намъ пастири лъжежни дрехи не оставили;
Предъ стопи твои, Владико, цвѣтя би осѣяли,
Но, подъ звѣрско имъ дишенье, цвѣтя намъ овѣнали.

Какъ стана посрещението му; какво бѣше владикуванието му; кои бѣха погрѣшкитѣ му, какъ откровено го обличавахме; тука не му е мѣстото да описвамъ. Ще кажа само туй: до тогава бѣхъ служилъ въ Охридъ 15 години последователно, но още въ първата година на Натанаиловото владикуване училището се разори, ученицитѣ се разпрѣснаха и азъ бидохъ принуденъ да се условия въ Месокостро (Махалско въ Охридъ училище). Тамъ служихъ две години. Но и тамъ Натанаилъ не ме остави въ спокойство: онъ прати своя заптие, грозенъ дебранинъ, турчинъ въоръженъ, който ме хвана за мишка и при писковетѣ на ученицитѣ ми ме сведе по стрѣмната стълба. Месокастранитѣ сщций часъ отидоха на митрополия и казаха Натанаилу: „Нѣмашъ работа съ даскалтѣ нашъ; ако не можешъ да отворишъ училище, баре не затваряй.“ И ме поставиха пакъ на седалището ми.

Имъ служихъ още една година. Испитанията станаха тържествени. Никога не съмъ билъ толкова благодаренъ отъ успѣхитѣ на ученицитѣ си,

колкото тѣзи три години. Натанаилъ присѣжествоваше и искаше да засрами ученицитѣ ми.

Ученикътъ (сега учителъ) Аргиръ се испитваше.

— До де стигнахте въ аритметиката?

— До край.

Натанаилъ отвори числителницата (Данова) и показа съ прѣстъ на ученика право̀жглений триг̀гълникъ, украсенъ съ квадратчета, които доказватъ, че квадратъ на ипотенузата е равенъ съ сборътъ на квадратитѣ на другитѣ две страни, и го попита: Що сж тѣзи пенджери?

— Аргиръ каза и доказа.

Следъ него Дуле Гьоршевъ доказа поразителнитѣ свойства на геометрическата съразмѣрность и т. н.

Натанаилъ, като видѣ, че вситѣ учители похвалиха дѣлото ми, опита едного ученика отъ IV отдѣление: защо се тура запята между *Възлюбленнаго сина и Исаака*?

— Тоя урокъ не е неговъ, казахъ азъ; но е урокъ на класнитѣ ученици: и то доказва, че не е твоя работа да изпитвашъ.

Секретаринътъ Натанаиловъ, Стоянчо, жителъ щипскій или скопскій (не помня добре) му мигна съ очитѣ и го отведе отъ салата на изпитанията. На благочестивитѣ месокастрици Натанаилъ се оплака, че азъ съмъ го изпѣдилъ изъ училището: тие го повѣрваха. Това бѣше истина, на която тѣ бѣха очевидци, но не знаеха вситѣ причини на тази постѣпка. И тѣй, дадохъ си оставката, както и въ словото си преди изпитанията бѣхъ си я далъ.

Колко чудно е, че отечеството, което никога и никжде не оценява синоветѣ си, и гръцкѣй владика Мелетий, най-непримиримий мой врагъ, цѣли 18 години тѣрпѣли моитѣ уроци, проповѣди, мѣм-

рения и укори и никога не ме изпѣдили, а първий български митрополитъ, очаквания Месия, безчестно изпѣжда Пърличева отъ татковината му!

Решихъ се да отгърся прахътъ отъ нозетѣ си и да ида въ София, дето, споредъ писмото на г-на В. Диамандиева, мнозина родолюбци ме канили да се заловя за каквато и да е литературска работа и ми обещаваха всѣкакви улеснения и помощи. Решението бѣше твърдо, но сръдства за пѣтувание ми липсуваха.

Какво да се прави? Се условихъ въ Струга. Тамъ, припомнихъ си ветхата бедность и икономия и, благодарение на г-на Иосифа Кавайовъ, въ една година спестихъ 4,000 гроша. Две хиляди оставихъ дома, съ другитѣ две трѣгнахъ за въ София. Тамъ родолюбцитѣ, които ме канѣха, станаха невидни, но Бурмовий кабинетъ ме назначи за класний наставникъ и преподавателъ на елинскѣй языкъ въ Габровската гимназия. Бѣше (ако добре помня) учебната година 1879/80. Тамъ, както и на всѣкжде, заради кжсогледieto си, не добихъ приятели. Следующата година се запрѣха язицитѣ латинскѣй и елинскѣй, за преподавателъ на които бѣхъ нарочно пратенъ (гимназията стана отъ класическа — реална), и азъ се поканихъ за помощникъ въ Народната библиотека.

Щомъ влѣзохъ въ това здание, се уплашихъ отъ мрачността и влажността му и първата ми работа бѣше да си дамъ оставката. Два месеца чакахъ отговоръ на прошеието си, но и буйно работихъ. На всичкитѣ книги въ Народната библиотека (освенъ ония, що бѣха въ Читалищната стая) изписахъ заглавията. Заповѣдано бѣше да се означа на всѣка книга авторътъ, науката, съ която той се занимава, годината и градътъ, дето се издала, числото на страницитѣ ѝ и на томоветѣ ѝ, дали тя е една или двойна или тройна.

Преди да свърша мудната си работа, прочитъ ми заболѣхъ отъ постоянното пишене. Най-после г-нъ Гюзелевъ съ увеличение на плата ми ме прати за учителъ въ Битоля, дето и самъ желаяхъ да ида. Въ втората година на учителствуванието ми въ Битоля, св. Екзархия благоволи да увеличи платата ми съ още 600 франка, а следующата ме назначи въ отечеството ми, дето животътъ за мене бѣше не моженъ. Охридъни възроптаха, дето азъ получавамъ четверократно повече отъ колкото ми плащаха. Миналата година, както и настоящата 1884/5, учителствувамъ въ Солунъ, се наслаждавамъ съ добро здравие и съ възпомянието на страданията си, и се надѣвамъ, че Богъ нѣма да допусне да оставя за скоро службата си.

Но и днесъ още проста среща съ който и да е жандарма, или просто напомнювание звуковетъ на една арнаутска пѣсенъ, която често звучеше въ къшлата, ми причиняватъ трѣпки, отвращение, ужасъ.

Солунъ, 16 Априлъ 1884 — 1 Майя 1885.

К о н е ц ъ

С Е Р Д А Р Ъ Т Ъ

О АРМАТОЛОС

Преводъ на В. ПУНДЕВЪ

Писъци се чуватъ отъ Галечникъ въ Рѣка,¹⁾ каква ли голѣма беда събра наедно и мъже и жени, и всички плачатъ жално? Дали удари градушка житоноснитѣ поля? дали врѣхлетѣха скакалци? дали Султанътъ прати да събира данъци, предивременни и тежки?

Не удари градушка житоноснитѣ поля, не врѣхлетѣха скакалци, нито Султанътъ прати да събира данъци, предивременни и тежки! — Гегитѣ убиха Кузманъ, нашия херой, прочутъ сердаръ. И ще осквернява занаяпредъ кракътъ на албанскитѣ разбойници нашитѣ сѣнчести планини.

Тѣй говорѣха смутени и поразени земедѣлци, вѣрни служители на Деметра²⁾, и женитѣ разжсваха бузитѣ си, когато се чу тази вестъ. И мълвата се издигаше и растѣше голѣма, бързокрыла като Борей³⁾. А и въ съседнитѣ народи се отпави злокобниятъ вестителъ на бедата. Насълзиха се очитѣ на вдовицитѣ и сирацитѣ като чуха скръбната вестъ; и останаха земедѣлцитѣ съ отворена уста като отъ свѣткавица на мълния...

Пролѣтна вечеръ; на прага на вратата седи дълбоко замислена жена, срѣдна възраст, едра, скръстила ръце на якитѣ си колѣна, загледана въ цевъта на пушката, която бѣше грижливо лѣснала съ счуканъ вжгленъ. Тя има херойска сила, амазонска стойка и почтена женска хубость. Годишитѣ не можаха да накърнятъ хубостта ѝ; на

¹⁾ Область с.-и. отъ Дебъръ.

²⁾ Богиня за земното плодородие.

³⁾ Северенъ вѣтръ.

свежото ѝ лице още сияе вълшебна младежка сочност. Това е Неда, бедната завидна майка на Кузманъ. Потънала сега въ хаосъ отъ горчиви размисли, тя е впила очи въ земята, защото е видѣла презъ нощта скърбенъ сѣнь.

Стълбоветъ на дома ѝ едновременно се срутиха съ голѣмъ шумъ и сила; въ срѣдата остана единъ стълбъ, единъ едничъкъ, подпирателъ сградата. Но и него множество змейове, огнеоки и страшни, разклащаха бѣсно. Най-после кжщата се срути, и купищата отъ развалинитъ станаха гробове. — Тя отблѣсна сѣня съ отвърщане; но черни грижи я обграждаха неотстъпно и я заобиколиха натрапчивитъ мжчителни образи на страшния сѣнь. И при всѣки шумъ тя вдигаше намръщено чело, като да търсѣше нѣщо и отново го спущаше като увѣхнало цвѣте, невиджайки това що търси. Всѣки минувачъ, съжаляващъ почтената вдовица, закриваше насълзенитъ си очи, и никой не се решаваше да извести злата участъ на еднородното ѝ дете, защото бѣше подпора на кжщата, крило на майка си и страшилище за албанцитъ, които като ужасни харпии¹⁾ опустошаваха околноститъ и угнетяваха сирацитъ.

Майката се готвѣше вече да постави котелъ съ вода на огъня да се окжпятъ уморенитъ членове на хероя, когото носѣха мъртавъ. И се надѣваше нещастната да го посрещне, яхналъ на коня си, препускащъ и могжщъ, непобедимъ царъ на сѣнчеститъ планини — трижди любимия синъ. Защото Кузманъ често се изкачваше на планината, преследващъ разбойниците, и гордъ се връщаше съ вѣрната си дружина, винаги победителъ.

Но изведнѣжъ се зачу шумъ отъ стжпки като отъ много народъ; четирма гологлави ал-

¹⁾ Богини на бурята.

банци тържествено и натжжено носѣха на ржце мъртвеца и потни сложиха тѣлото предъ вратата. Мжже и жени и жителитъ отъ околнитъ мѣста като едно тѣло заобикаляха плътно мъртвеца. И отвсѣкжде се носѣха сърдцераздирателни писъци и болезнени ридания, като че ли всѣки оплакваше всичко, което му е било най-хубаво и мило на земята. До трупа на Кузманъ жално цвилѣше коньтъ, отъ който струеше кръвъ; и навелъ надъ хероя гривата си той дълбоко натжженъ удряше гърба на земята.

Съ трепетна стжпка изтичва майката и се колебае; но по всенародния плачъ отгатна бедата и си спомни сѣня... Нададе тежъкъ писъкъ като лъвица първескиня, чиято рожба се отнима отъ дръзки ловци. Тогава пролѣха горещи сълзи и очитъ на най-коравитъ зрители. Плачоветъ обхванаха цѣлото село. А тя хвърли отъ главата си кърпата и пусна коситъ си — и плачътъ извънредно нарастна...

— Отворете ми пжтъ, малодушни орачи — рече тя на тълпата гнѣвно — искамъ да видя сина си. Защо оплаквате Кузманъ, о жалки земни твари. За него сж достатъчна награда сълзитъ на майката и риданията на роднинитъ. Оплачете цвѣтѣцитъ си невѣсти и дъщери, които ще станатъ плячка на разбойниците. На каква надежда сега се осланяте, клетници! Ето загина Кузманъ, който като зеницата на окоето си пазѣше родината и ви закриляше.

При заплахитъ на майката множеството се сви стжписано и отвори тѣсенъ пжтъ. Като менада съ разпуснати коси тя се хвърли къмъ мъртвеца съ ридаетъ гласъ и прегърна до себе си студената му глава, както бръшлянтъ прегръща ствола на яворъ, на който осланя живота си. Плачътъ се издигаше все повече, и заглушаващи пи-

същи изпълняха въздуха. Много жени заобиколиха горестната злощастна майка и, нижейки съчувствени думи като милогласни ластовици, отдѣлиха полека Неда отъ студеното тѣло. Кой смъртенъ може да слуша непокъртенъ сладъкъ женски гласъ? Албанцитѣ, гологлави, пристѣпиха съ искрено състрадание, скръстили ржце на гърдитѣ. Най-стариятъ отъ тѣхъ рече:

— И да плачешъ непрестанно, о майко, има за какво. Ти загуби такъвъ синъ, чиито подвизи ще възпѣватъ сладкогласно устата на иднитѣ поколения. Служителитѣ на Аресъ¹⁾ ще славословятъ храбритѣ му дѣла и всички пѣвци на земята ще те прославятъ като майка на херой. Ти ако искашъ чуй, като спрешъ плача си; азъ ще разкажа дѣлата му; священо е да се слушатъ подвизитѣ на хероитѣ. — Множеството народъ се смѣлча.

*

Тази сутринъ, като изпълняхме въздуха съ пѣсни, стигнахме сто души въ Станъ. Да бѣше далъ Богъ да не изгрѣеше злокобниятъ день, който огрѣ гибелта на толкова борци! Но нѣкакъвъ зълъ демонъ ни тласна въ стрѣмни бездни! Премили роднини, опитни въ биткитѣ, видѣхъ да се премѣтатъ като риби... Много майки синовецѣ си и жени мжжетѣ си ще оплакватъ мрачно. Грабнахме десетъ овни отъ близката мандра, овни отлично охранени. Други се впуснаха въ Станъ и разтрошавайки вратитѣ, потърсиха чистъ пшениченъ хлѣбъ и откъснаха отъ ржцетѣ на родителитѣ десетъ деца да прислужватъ на яденето. Но богътъ на нещастнитѣ видѣ отъ своитѣ висоти зрелището и наклони ухото си да чуе стенения

¹⁾ Богъ на войната.

гласъ на невиннитѣ. И като бичъ Божий се яви хероятъ, който си бѣ предначерталъ ужасни цели... Заклахме овнитѣ и, като ги одрахме ловко, набодохме ги на шишъ, и кръвта имъ обагри черната земя. А следъ малко се готвѣше да се пролѣе като червенъ порой върху сжщата земя и кръвта на храбри мжже.

Никога не сж избѣгвали окото на твореца синовецѣ на несправедливостта. Запалихме тогава петъ огньове и на всѣки отъ тѣхъ се въртѣха по два овни. Щомъ всепоядниятъ огънь изпече месото, като угасихме жарта, насѣдахме по десетъ души радостно подъ дебелия сѣнка на дърветата. На яденето се нахвърлихме като изгладнѣли ястреби, които сж видѣли тлѣсто месо, и хубави прислужници ни подаваха въ глинени кани прѣсна вода. И като напълниха стомаха си, дръзкитѣ войници обиждаха нахално прислужниците; отвсѣкжде избухваха въ необуздани смѣхове сътрапезницитѣ, а това изглеждаше лошо предзнамение. Очитѣ на обижданитѣ се напълниха съ сълзи, като да заплашваше беда всички, а децата безмълвни се червѣха като божуръ. Азъ остро укорихъ обиждащитѣ, но необузданата младежъ не отстъпваше предъ старчески съвети, защото страшното Божие възмездие вече висѣше надъ нашитѣ глави.

Въ това време блестящото слънце се бѣше издигнало всрѣдъ небесния сводъ. Внезапно, всрѣдъ виковетѣ на пиянството, се показа страшенъ конникъ — хероятъ, водящъ десетмина храбреци. Всѣки отъ тѣхъ искаше да нападне невъоръженитѣ; но Кузманъ отрицателно поклаща глава, вдъхва имъ храбростъ и веднага праща при насъ вестителъ за бой. Обезсърчени, обиждащитѣ почнаха да се въоръжаватъ полека, изплашени отъ смъртта, и чувствуваха да се смръзва

кръвта въ жилитѣ имъ. Спомняйки си обидитѣ, Кузманъ веднага извика:

— Бждете мжжествени, храбри деца на Рѣка; не се страхувайте отъ нищо предъ безчестието; сега се покажете смѣли. Ако нѣкога вдовица съ чисто вино е уталожвала вашата пламенна жажда, ако нѣкога сираче съ почитъ и засмѣно лице е цѣлувало вашата ржка, ако всѣки е ималъ почетно мѣсто въ гощавкитѣ и се е гордѣлъ съ първенство, ако каната съ вино се е давала на васъ най-напредъ, и всѣки ви се е усмихвалъ — нека всичко това да си наумимъ и нека се покажемъ храбри, за да не каже нѣкой за насъ, че зле се хвалимъ и че напраздно се гордѣемъ, недостойни за почитъ. Напредъ! Скрита е непромѣнна въ скута на твореца нашата предопредѣлена сждба.

Като каза това, той възбуди смѣлостта у всѣкиго, и се впусна яхналъ на коня, държейки двуостра сабя, хубава изработка отъ Дамаскъ. Десетмината бойци тичешкомъ следваха бѣга на коня му и се впуснаха съ викове като вихрогонна вълна въ разгара на битката, дишащи гнѣвъ и яростъ. Геги падаха много и падащи валяха по земята. Но неравна бѣше борбата, и, споредъ както имъ бѣ писано, преклониха се и бойцитѣ му — нѣмаха нито желѣзни гърди, нито медни ржце, а бѣха родени смъртни. Тогава самъ много-обичниятъ ти синъ веднага пое цѣлата тежина на борбата и въ строя на враговетѣ се изпрѣчи самъ като сторжкъ исполинъ. Конятъ му се впускаше кждето го водѣше желанието на могщия ездачъ и, гвѣкавъ като змия, пробиваше отвори въ неприятелитѣ, спасявайки любимия ездачъ. А той го препускаше всрѣдъ борбата, послушенъ като свѣткавица. Всѣки неговъ погледъ бѣше гръмъ, всѣки ударъ — смъртъ, и въ единъ мигъ напредъ, назадъ, вредомъ, като обръща острия си взоръ,

насочва меча си тамъ, дето опасността е най-голѣма. Черната земя се обагряше въ албанска кръвъ. Разтварящъ широки ноздри, конятъ му цвилѣше отъ гнѣвъ, гордъ съучастникъ въ победата, и тъпчеше трепетнитѣ тѣла на падналитѣ. Жалко охкане се разнасяше. И предъ изуменитѣ очи на албанцитѣ той се показва като страшенъ кръвожаденъ демонъ, вестителъ за отмъщение на подтиснатитѣ, наказващъ насилнишки дѣла. Никакъ не приличаше на смъртенъ въ разгара на битката; подъ неговия мечъ падаха албанцитѣ като златни класове подъ сѣрпа на жътваря.

*

Нашето избиване наскърби Махмутъ, водача, и той се впусна въ борбата като орелъ, желаейки да встѣпи въ битка съ Кузманъ. И веднага застана срещу него, като сви вежди съ страшенъ взоръ, държащъ въ дветѣ си ржце огнедишащо оржжие и ятаганъ въ устата. Раздаде се двоенъ силенъ изстрелъ отъ оржжията. Два куршума излетѣха, търсеци юнашко месо; единиятъ засегна лѣвото рамо на хероя, дето ключалката се сглобява съ лопатката, а другиятъ съ голѣма бързина се зари въ праха на земята, изфучалъ напраздно, безъ да закачи топло месо. Горчиво усмихнатъ, хероятъ се втурна следъ това и, като се изправи на коня си, преди Махмутъ да грабне дрѣжката на ятагана си, изпревари го и вдигна веднага сабя дамаския и я насочи правилно отлѣво на гърлото на Махмудъ, дето гърлото, излизайки, гордо се издига надъ тѣлото. Яката маса на коститѣ никакъ не устоя на разсичащото желѣзо — то лесно стигна до дѣлната мишница, раздѣляйки месо и кости. Така дърварятъ въ гората леко отсича здравъ джбовъ клонъ. Падна

най-напредъ главата и дѣсната рѣка на албанския войвода; сетне падна и самъ той върху купчина тѣла, които покриваха земята, и бликнаха пѣнести струи топла кръвъ отъ лютата рана.

*

Много рани бѣха нашарили юнашкото тѣло на Кузманъ, а много бѣха закачили дълбоко и вътрешноститѣ му презъ преградата на ребрата. Самъ той все още буйствуваше ненаситенъ на кръвъ и, дишащъ гнѣвъ и яростъ, като неугасимъ огънь бѣснѣше, докато отъ ранитѣ бликаше топлата кръвъ. Но като пресекна у него животворниятъ изворъ, навеждайки бледа глава, той прошушна нѣкакви думи и веднага падна отъ коня съ голѣмъ шумъ. Така джбъ, победителъ на вѣтровете, най-после клюмва подъ тежестъта на ранитѣ отъ бравата на корабостроителъ, но заедно съ това смазва при падането и смѣлия корабостроителъ.

Това разказа албанецътъ. А майката, която до тогава го гледаше като изумѣла, припадна като чу всичко и горко заради оплакваща любимия синъ. И веднага множеството сбранъ народъ отвърна съ плачъ като вълни по дългъ морски брѣгъ. Следъ като се наситиха на писъци и плачове, разказващиятъ рече следното:

— Не оплаквай, жено, Кузманъ. По волята на твореца той въ рая се радва на неизказани удоволствия и само твоя плачъ смущава душата му, защото падна славенъ, защищавайки хероично родната земя — не като злодеецъ, когото Темида¹⁾ подгонва и хвърля въ мрачна яма, нито задушенъ отъ проказа или отъ гибеленъ гладъ, нито уда-

¹⁾ Богиня на справедливостта.

венъ въ вълни. нито, сложенъ на легло, като жена отъ дълга и мъчителна болестъ —, но въ хубава битка, отмъстителъ на насилнишки дѣла, носещъ по-раншни рани, вдъхващъ голѣмъ страхъ, следъ като избие множество врагове. Той самъ избие мнозина въ страшната борба на ужаса, и азъ ще разкажа само за виднитѣ херои; народъ падна много — Якупъ, широкогърдиятъ, непобедимъ въ борба, който, като хвана за пѣпака исполина Каралъ, като камъкъ го хвърли предъ голѣмо множество, и вътрешноститѣ му се изсипаха. Рушитъ, многозаможниятъ, носещъ посребрена дреха, яснозвученъ свирачъ, изкусенъ въ божествени хора, опитенъ и въ страшната битка. Селманъ, мустакатиятъ, когото стариятъ му баща умиращъ благослови съ голѣма радостъ, защото отмъсти за кръвта на по-младъ братъ, като отсѣче главата на Алиа. Ахметъ, обгорениятъ отъ слънцето, който обеси въ гората Светиградския кадия, защото го забележи, че се опитва да насили съпругата на съседа. Опитниятъ мѣрачъ Абдурахманъ, чийто упоритъ куршумъ винаги улучваше, и, както хвърчаха птичкитѣ и разсичаха въздуха, убиваше ги безъ мжка; само сега не сполучи оловениятъ куршумъ; докато изуменъ гледаше убийствата, падна и той — ергенъ, оставящъ въ дълбока скръбъ старата си майка; той живѣше въ Малесия, дето молещъ пѣтникъ всѣкжде намира прибѣжище и дори предназначено да е убилъ любимъ синъ или братъ на гостоприемника; па ако и Султанътъ да поискаше отъ него прибѣгналия и да заплашваше съ смъртъ, малесиецътъ не се колебаеше да пролѣе кръвта си, за да спаси моления защита. Сулейманъ; той бѣше продалъ къщата си, послушенъ на силния поривъ на младостъта, желаейки най-много отъ всичко да се снабди съ хубави дама-скински орѣжия. Еминъ, който се хвърли въ Дринъ,

баща на божествени води, и течението го завлече, търсещ жалка смърт, защото нѣкога, пиянъ, обидилъ невѣжжени неприятели; но тогава го видѣ единъ рибаръ и, като се хвърли въ вълнитѣ, спаси го плувайки; Кузманъ днесъ пресѣче жицата на неговия животъ; тъй било писано! Чанъ-Иокъ, гостолубивиятъ, чиято кжща бѣше отворена за всички, родомъ отъ планинския Шпатъ, дето живѣе смѣшното племе отъ смъртни люде; тѣ изповѣдватъ и Мохамедова и Христова вѣра, празнуватъ смѣсени празници, имамъ и свещеникъ, заедно четатъ надъ гробоветѣ имъ при погребални обреди. Синътъ на Абдулахъ, Елеасъ бързоногиятъ, който летецъ като ластовица минаваше мѣстото за надбѣгване като не оставяше следи отъ стжпалата си по праха; но никакъ не помогнаха краката на Елеасъ; отъ страшната сабя заспа непробуденъ сънь, като остави млада невѣста вдовица и момиче сираче. Най-сетне дивиятъ Махмутъ, отличенъ въ всичко като бикъ между волове, когато всички наричахме войвода и го почитаме като богъ. И всички тѣзи бѣха водачи на албанцитѣ. А много народъ падаше. Не ще споменувамъ всички, нито пѣкъ ти, жено, ще искашъ да изслушашъ всичко. Отъ сто участници въ битката останалитѣ всички напоиха съ кръвта си земята и отъ всички само ние четирима останахме живи, избѣгнали ножа. И натжжени донесохме ти на рамената си като награда тѣлото отъ Станъ; не го оставихме храна за кучета и хищни птици, защото му подобава жалостно погребение, за да узнае всѣки, какъ албанското племе почита доблестта.

Често пѣти въ Одринъ съмъ виждалъ смаянъ безстрашни руски воители; често съмъ ублажавалъ елинската земя, кърмачка на отлични борци, — защото остарѣхъ въ битки и много гробове видѣхъ, служейки на Шкодралията. Но не срещнахъ мжжъ

като твоя синъ, всрѣдъ толкова воители. Блажена да бжде навѣки, о жено, твоята грѣдь, която го откърми. Съ гоино здраво млѣко си го отдоила и достоенъ се показва за него — падна славенъ, като не засрами никакъ рода си, въ прегрѣдкитѣ на блестяща победа . . . Кжщата, която ще чуе, о жено, твоитѣ ечащи плачове, ще бжде свещена, и никой храбъръ албанецъ не ще похлопа на твоята врата да иска досаждащъ гостба. Множество раи сж готови да нахранятъ гегата съ многомесна трапеза; има твърде богати. Азъ винаги ще почитамъ този покривъ, дето майката на Кузманъ понася своята скръбъ. И ето — страшна клетва даваме и нито ще се промѣлви, че нѣкога албанецътъ е погазилъ клетвата си. И веднага всички се наведоха заедно съ благоговение предъ тѣлото на мъртвеца, стиснаха твърдо кръстосани ржце предъ покойния и се заклеха съ свещена клетва.

„Заклевамъ се, юначе, предъ тебе, никога да не оскърбя твоята любима майка; нито ще допустна, колкото зависи отъ мене, другъ смъртенъ да смушава твоята кжща.“

Тѣй се заклеха гегитѣ, деца на чистото колѣно на многошумнитѣ пелазги. Неда, като отъ грѣмъ поразена, съ втреченъ погледъ гледаше водача безгласна като риба, но най-сетне му отговори твърде дръзко, защото скръбта притискаше майчината ѣ грѣдь, и гнѣвътъ бликаше отъ устнитѣ ѣ.

— И отново ли, хищници, уви, скитници боси, имате лоши замисли? Отново ли, разбойници, кроите тайно кражби, убийства и грабежи? Не си ли спомняте, окаяни, какъ страшната Божия ржка неотдавна ви срази и съвсемъ разори? Или диво се радвате, че загина Кузманъ? Но и други воители Рѣка ще възкреси, и като тѣхенъ водачъ въ планинитѣ азъ ще трѣгна по следитѣ ви, докато или

ви затрия или загина. За какво ми е животътъ, ако не търся отплата за кръвта на сина си? По-добре ще търся въ битки или смъртъ или победа, ако това е желанието на Бога; ще отхвърля охотно товара на живота, за да видя пакъ сина си. А ти напуща го възхвалявашъ като отличенъ храбрецъ, бидейки неговъ врагъ по вѣра. Храбростта не се нуждае отъ вашитѣ хитри похвали; дароветѣ на враговетѣ сж ненавиждатъ. Не ми се нрави вѣнецътъ, който лошевината сплита, криещъ други замисли. Плачещи албанци, на които Кузманъ изби толкова души, му плетатъ хвалби, разказвайки славата и подвижитѣ, които си видѣли и ни разправи. Отъ кротки раи, казва вашата клетва, албанецътъ ще търси дневната си храна, и само покривътъ на Кузманъ ще бжде почитанъ. Но съ шумни думи и клетви не ме смайвашъ. Кжщата ми е свещена. Много желѣзо има въ нея, много барутъ, и Неда е достоенъ защитникъ. И ако съ васъ заедно се стекатъ и мнозина други, тя смѣло ще ви посрещне, като се надѣва на Божията помощъ, и съ кръвъ ще отбележи борбата. Но понеже сте носили на рамо издъхналия Кузманъ и сте извървѣли дълъгъ пѣтъ, и смѣтамъ противозаконно да започна първа срещу васъ кървавата борба, нека всѣки отъ народа даде дума, като се закълне съ истинска вѣрностъ, да не извърши грабежъ въ границитѣ на многострадална Рѣка. Инакъ, мжже, вземете си назадъ клетвата и нека още днесъ започне войната — не мога да бжда щастлива, ако родината ми бедствува.

Каза... И народатъ треперещъ чакаше смаяно развързката на драмата, а албанцитѣ се удивяваха на могщата природа на гордата жена. Най-сетне всѣки даде дума, заклевайки се предъ многолюдния народъ, че не ще извърши грабежъ въ границитѣ на многострадалната Рѣка.

Тогавъ Неда вдигна мъртвеца — огромно бреме, но леко въ ржцетѣ на майката. Народътъ плачещъ се притече като вълна, и пжтната врата скръдна твърде силно като ревецъ бикъ. Нѣмаше пѣтъ за минаване, и широкиятъ дворъ на кжщата се изпълни, а мнозина останаха отвънъ. И навсѣкжде тълпата се притискаше съ плачъ, и всѣки искаше да хване увисналата глава на Кузманъ и да цѣлуне челото му. А майката, натоварена съ леконосното бреме, гологлава, съ силни стенания се изкачи по рѣдкитѣ стѣпала на високата стѣлба. И сложи мъртвеца на високо легло, дето престарѣла жена чакаше равнодушно, и прострѣ прозрачна свилена риза.

Какъ само ти, о жено, стоишъ безсълзна между всички плачещи? — Тази жена съ желѣзно сърдце, съ черна забрадка, е калугерката Фотина. Мнозина тя е изпратила въ тъмнината на гроба. Постояннитѣ зрелища на смъртта бѣха втвърдили студеното сърдце на калугерката, а щитътъ на молитвата бѣше укрепилъ нейния умъ. И ето я, като скала стои срещу яростта на вълнитѣ; недостъпна за сълзи, спокойно слуша неизказваемия писъкъ. Тя съблѣче мъртвеца и се показаха многото тежки рани. И майката, като видѣ обилнитѣ потоци кръвъ, веднага, сякашъ полудѣла, цѣла трепереща, закрива съ две ржце очи, като да я преследва ериния¹⁾ и, като листъ люлѣеща главата си, падна горката полумъртва. Стекоха се много жени, вдигнаха отъ пода мъртвожълто отмалѣлото ѣ тѣло и напрѣскаха студена вода по слѣпитѣ и очи. Като се съвзе, нададе голѣмъ стонъ и отвори очи пакъ за плачъ, сълзи и ридания.

Като сложи въ корито съблѣчения мъртвецъ, старата налѣ хладка вода, която Неда, уви, бѣше

¹⁾ Богиня на отмъщението.

приготвила; надѣваше се тя да окжпе живъ покойника. Калугерката окжпа мъртвеца и въ сѣщото време, всрѣдъ свещена тишина, пѣеше еднозвучно всички страсти на Иовъ и се присмиваше на земнитѣ нѣща. Пѣсенъта бѣше безстрастна като нейния образъ, но се лѣеше кристална като потокъ, който тече бавно по пѣсъчливо корито и насища жаждата на пѣтници. Така библията насища като балсамъ всѣка неутешима скръбъ на душата. И думитѣ трогваха душитѣ на женитѣ, които бѣха тамъ. Само Неда плачеше и не искаше горката да чуе утеха. Пѣсенъта вече свършваше, и старицата, съ свършена опитностъ, бѣше изкжпала многооплаквания мъртвецъ, хероятъ отъ Рѣка. Тя кимна на женитѣ, за да вдигнатъ бѣлото като кринъ тѣло на Кузманъ. Първа майката се спусна и безъ мжка го вдигна като увѣхнало цвѣте. Веднага многоопитната бабичка му облѣче свилената риза, тънка каго паежина, и сетне посребрена дреха, която Кузманъ носѣше на весели празници . . . Тѣй млада мома облича съ пѣсни младоженецъ за браченъ обредъ. И майката го пренесе блестящъ въ тремъ съ високъ таванъ, чюдна творба на майстори. Положиха го въ мека постеля и насѣдаха около нея женитѣ отлични тжжачки. Неда сама даде знакъ за неизказано нареждане. Тя съ разплетена коса почна да оплаква любимото си дете, сложила ржце върху него.

— Младоженецъ — рече тя — се надѣвахъ, Кузмане, да те обличатъ съ пѣсни радостни момичета и въ този твой тремъ да ечатъ радостни брачни хорѣ. Съ писани цвѣтя украси изкусенъ майсторъ тавана на младоженската стая, и, шумно подканваща за брачни веселби, бѣчвата кипи съ вино. Тържествено се изпратиха на годеницата ти отлични сватбени дарове, защото вече наближи часътъ на вѣнчилото. О, злотворна промѣнчивостъ

на сждбата! И сега ти слушашъ погребално оплакване вмѣсто сладостна свадбена пѣсенъ, и вмѣсто брачна стая имашъ безутешния мракъ на тъмния гробъ.

Уви! нѣма да люлѣя твоето чедо на ржцетѣ си. Ти бѣше опора на дома. Съ тебе угасна родътъ. Нѣмамъ друго дете, не ми остава друга надежда. Богъ, творецъ на всичко, остави съ одного рода на многопочитания Раде, и сега мракътъ на ада погълна неумолимо едничката му фиданка. Стайко бѣше една едничка рожба на Раде, а ти — едничка рожба на Стайко. Всички паднаха славно въ биткитѣ. Ахъ! Непоносими страдания ме притискатъ. Нова рана разтваря старата, синъ и съпругъ днесъ оплаквамъ заедно, клетница, и отъ нова болка се свива сърдцето ми. Още се очудва съ ужасъ цѣлото албанско племе на баща ти, Стайко, снажния сердаръ, обичния другаръ на победата, който ги плашеше както изгладнѣлъ орелъ плаши зайци, когато ги нападне. И той погина прочутъ въ Дзѣбърца като се биеше съ Дервишъ Муча. А ти остана детенце, развеселяваше ме, когато бѣхъ на-тжжена, и растѣше буйно като фиданка. Съ възхищение ме слушаше да ти разказвамъ за победитѣ на баща ти и това ти бѣше най-приятно.

Когато слушаше за убийството му, пламтещиятъ ти погледъ мѣташе огнени искри и, почервенѣлъ въ гнѣвъ, ти се заклеваше крѣвно да отмѣстишъ за баща си. Замисленъ и отбѣгващъ голѣмия шумъ на врѣстницитѣ, ти бѣше овладѣнъ отъ мощни замисли; насѣне виждаше битки, а на яве вкжщи играчки ти бѣха оржжията. Често забелязвахъ да опасвашъ тежъкъ мечъ и да вървишъ гордо, да произнасяшъ таинствени пламенни думи, замисляйки битки и убийства. Като порастна, извърши дѣла, отъ които затрепера отъ страхъ всѣко племе отъ твоитѣ врагове. И отъ тѣхната

уста чухъ за тебе вѣчнонеувѣхваща похвала. Двустратата ти сабя славно възроди Рѣка, която пѣшкеше като птичка въ остри орлови нокти, понасяйки обидитѣ на албанцитѣ следъ смъртта на славния ти баща. И ти сега бързашъ, о сине мой любимъ, да вземешъ лавровъ вѣнецъ въ блаженната страна, дето удоволствията сж неизказани. Дето ечатъ божествени пѣсни, каквито ухото на смъртенъ не е чуло; дето вѣковетѣ минаватъ като часове на празденство. Тамъ дето ще видишъ баща си въ ливада и, като се хвърлишъ въ неговитѣ прегръдки, кажи му какво си сторилъ въ свещенна борба, борейки се за родината. И той, като разтвори прегръдкитѣ си за хероя, засмѣнъ ще те цѣлуе. И съучастникъ на радостта ви ще стане следъ малко можеби и клетата Неда.

Каза . . . И безсълзнитѣ очи на Неда бѣха червени като вжглени, защото горещата вътрешна скръбъ пресушаваше потока на сълзитѣ.

Въ това време жени подеха съ припѣвъ оплакването, а отвѣнъ безброй натрупанъ народъ, плачейки, отгласяваше звучно. И сетне по редъ два отгласящи хора отъ други жени, пѣйки, оплакваха каквото Кузманъ приживе бѣше казалъ или сторилъ. Кой може да разкаже онова, що нареждатъ женитѣ, оплаквайки мъртвецъ? И като дойдоха, майкитѣ на мжжетѣ, които паднаха въ битката заедно съ Кузманъ, оплакваха мъртвеца и, взимайки поводъ отъ него, оплакваха своитѣ синове да не станатъ плячка на кучета. И отвсѣкъде отекващиятъ домъ се изпълняше съ стенанията имъ.

Тогавя Неда като еленъ се завтече въ горната стая и гнѣвно укори народа:

— Оставете оплакването — рече — о мжже орачи! Какво се топите като жени въ безполезни плачове! Идете колцина отъ васъ имате леки крака и яки ржце, оставете стенанията, и като впрѣг-

нете кола веднага, тръгнете бързо въ Станъ. Тамъ лежатъ въ праха непогребани отлични херои, чиста жертва на родината. Дайте ги, ако и мъртви, на нещастнитѣ майки, за да погребатъ плачейки съ почитъ децата си, защото гробътъ и оплакването сж награда за умрѣлитѣ.

Рече . . . И веднага се изправиха четирма лични едноврѣстни момци и бързо се впуснаха въ кжщата на многоимотния Фотий. Извлѣкоха три леки кола, които бѣха въ крайния сайванъ, оправиха джбовитѣ процепи и намазаха съ катранъ дупкитѣ на колелата. И въ всѣка впрѣгнаха близнаци двойки черновласи биволи и, като се помолиха отъ сърдце, вдигнаха ржце къмъ Бога, стигнаха стрѣмнитѣ пжтища на многонадипленитѣ планини. Потятъ се бързащи говедата, и страшно е скърцането на оситѣ по пжтя. Водачъ на шествието бѣше опитенъ старъ мжжъ, много чулъ и видѣлъ.

*

Това вършеха тѣ. А клетница девойка, затворена въ стаята си, оплакваше своето либе Кузманъ. Коя бѣше тя? Това бѣше Мария, съ хубавитѣ клепки годеница. Тома, стариятъ ѝ баща, я имаше като едничка надежда, а тя знаеше много занаяти, въ каквито се учатъ девойки като държатъ игла или совалка въ нѣжни ржце. Тя не дойде да увѣнчае мъртвия си годеникъ съ нѣколко погребални цвѣта, защото въ Рѣка е срамота да се чуватъ момински стонове. Като невинни птици, момитѣ, затворени преди сватбата, плуватъ въ хаоса на мечтитѣ си; тѣхъ само Богъ вижда, и стенитѣ на стаята разбиватъ тѣхнитѣ писъци. Както тъчеше платното, тя зачу плача, и почнаха да ѝ се явяватъ печални мисли, когато стариятъ ѝ баща, лѣещъ обилни сълзи, дойде като вести-

тель на бедата.

— Време за сълзи . . . Кузманъ падна, мила дъще, като победителъ въ Станъ надъ враговетъ. Вжщи го оплакватъ жени въ жалеини дрехи и плачътъ е желъзенъ.

Като скри предъ баща си мжката на своя стонъ, момата се показва спокойна — нито заплака, само побледнѣ като прозраченъ кехлибаръ. А старецътъ излѣзе и се отдалечи, мислейки за друга женитба. О клетникътъ! никога не ще притисне внуче въ прегръдкитъ си. Девойката, като остана сама, разкъса забрадката си, нададе скърбенъ викъ, разплете дългата си коса и, като се посипа съ пепель, презрѣ свещена хубостъ. Тя плачейки рече :

— О пагуба, о мжки, о злочестъ день! Печаленъ ще ми бжде занаятъ животътъ — непрекъснатъ низъ отъ сълзи. И само въ гроба, клета, ще намѣря балсамъ на душевната си мжка: Какъ ме напустна, Кузмане, Кузмане, и де оставяшъ тъй обичната си годеница? Не ще те видя вече на гордия ти конь да носишъ блестящъ трофей! Нито да сияешъ всрѣдъ веселитъ младежи на хоро съ оржия! Ахъ, да бѣхъ съ тебе, въоръжена като херой, държаща и азъ сабя, и вмѣсто тебе посрѣщайки стрелитъ на албанцитъ да умра като твоя закрила. Ще се спустна, за да разкъсамъ като менада въ планинитъ твоитъ кръвожадни убийци. Но уви! страхува се отъ огъня на биткитъ нѣжната мома, и ржката ми е немошна. Предъ трона на всевишния ще издигна гласъ, проливайки горещи сълзи. Можеби милостивиятъ творецъ ще те върне живъ на молбитъ ми, Кузмане. Но кой смъртенъ е избѣгналъ жилището на ада! Харонъ¹⁾ е могъщъ — и заради менъ Богъ не промѣня

¹⁾ Лодкаръ, който пренася мъртвитъ въ Ада.

въчнитъ закони на природата! Прислужница въ кжщата на Бога ще стана, носейки черна дреха, за да не може никога да опетни леглото ми смъртенъ па ако би ималъ и божествена хубостъ. Можеби плачейки ще умилостивя Бога съ безсъннитъ си викове да ме съедини, милосърдъ, часъ по-скоро съ тебе въ покоя на праведницитъ. Често ти казвахъ: „Кузмане, не излагай живота си въ шума на биткитъ!“ Но ти, херой, искаше всичко да положишъ на опасностъ зарадъ злочеститъ. Не живѣешъ вече! И когато сладъкъ сънъ склопи клепкитъ ми, всрѣдъ тишината ще те гледамъ въ сънищата си блестящъ, какъвто бѣше на земята. Уви! слънце, какъ днесъ прѣскашъ сияйната си свѣтлина и не почиташъ хероя! Угасни въ Океана, не изгрѣвай вече следъ като почина Кузманъ . . .

Каза . . . И веднага като полудѣла преобърна цѣлата покжщнина, и мжката ѝ растѣше. Така оплакваше Мария другаря на сърдцето си.

*

Близко до Галечникъ има единъ свещенъ хълмъ, цѣлъ насаденъ съ върби. Край него потокъ излива бързо като змия кристални води. Тамъ свѣтлината на слънцето едва може да проникне. Първомъ тамъ въ сѣнчеститъ клонове се явява кукувицата да възвести пролѣтътъ, изливайки тжжни звуци. Замисленъ пѣтникъ сѣда задъханъ тамъ подъ стара върба, и, слушайки чуруликането на птицитъ и веселото шуртение въ разхладителната сѣнка, не му се иска да си отиде. Радостната природа казва: „Остани, човѣче, още малко.“ Тоя хълмъ е жилище на починалитъ, криещъ праха на мъртвитъ отъ Галечникъ. Голѣмитъ градини на владѣтелитъ нѣматъ такава хубостъ. Знакътъ на скръбта, теменугата, само тамъ цвѣти като скромна цвѣтна покривка. Така подъ прострениа килимъ

се закриватъ гробовѣтъ съ синитѣ цвѣтове на теменугата, че никой не може да види земята — толкова гжсто растатъ! Като усѣти отъ далечъ божествената миризма, пжтникътъ неволно се примамва, забравя целта на пжтя си. Тамъ често жена съ черна забрадка оплаква най-милитѣ си.

На върха на хълма личи мраморенъ паметникъ между другитѣ. На плочата има изящно изваянъ черепъ съ надгробни знаци. Подъ мраморния кръстъ има единъ отворъ откъмъ западната страна; вътре въ него блещука неугасно кандило. Тамъ почива Кузманъ.

Веднажъ въ годината човѣкъ вижда момитѣ отъ Рѣка, които на върха на хълма, накичени съ теменуги, сладкогласно пѣятъ хвалебствия на хероя. Всѣка вечеръ мома въ черно расо като сѣнка стжпва тамъ наскърбена, държаща въ ржцетѣ си маслениче и подържа неугасима свѣтлинката на кандилото. Тя увѣнчава съ теменуги изящния черепъ, проливайки горещи сълзи, оплакваща милия си годеникъ. Това е Мария, злочестата дъщеря на Тома. Повѣхналата ѝ хубостъ още блести надъ расото съ голѣма отрада. Умилениятъ ѝ погледъ хвърля въ мечти нѣжната душа на младежа. Но личатъ въ него чъртитѣ на скръбта като ясенъ отпечатъкъ, и на блестещото ѝ чело се изписва видимо сърдцераздираща скръбъ. Като калугерка въ Божия домъ тя служи тежко натжжена. Розовиятъ цвѣтъ на лицето ѝ е повѣхналъ отъ мжкитѣ. Топи се като воскъ. Избѣгваща постепенно общуването, тя бѣше замислена. Често си шѣпнѣше таинствени думи. Най-сетне селянитѣ я нарекоха побъркана.

Слѣпъ просекъ, прочутъ, свирейки на двуструнна гусла край пжтя, пѣеше това, а азъ, простъ записвачъ, слушайки отбелязахъ вѣрно тази негова пѣсенъ.

БЕЛЕЖКА

АВТОБИОГРАФИЯТА на Пърличева е печатана най-напредъ въ Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, кн. XI, 1894 год. Второ издание уреди Д-ръ Павелъ Н. Орѣшковъ, а го издаде Министерството на народната просвѣта като бройка четвърта на библиотека „Бележити българи“ (София, 1928 год., стр. 170). Изданието на Орѣшкова е критическо, прегледно — текстътъ на Автобиографията е подложенъ на умѣло техническо прекрояване.

Нашето издание, сжщо тѣй, е доста измѣнено откъмъ външенъ строежъ. Поправили сме доста архаизми въ пунктоацията и сме въвели много нови редове. Езикътъ на Пърличева е запазенъ, като е пригоденъ къмъ изискванията на съвременния правописъ.

СЕРДАРЪТЪ е преведенъ на български езикъ най-напредъ отъ Г. Баласчевъ — вж. сп. „Български прегледъ“, год. II, кн. IV—V, 1895. Вторъ преводъ направи Василъ Пундевъ, печатанъ, заедно съ други творби на Пърличева, въ отдѣлна книга — „Съчинения на Григоръ Пърличевъ“ (№ 25 отъ Библиотека „Българска книжнина“, издание на Министерството на народната просвѣта, София, 1930 год. — по случай сто години отъ рождението на Пърличева).

И въ двѣтъ посочени книги — на Орѣшковъ и Пундевъ — е дадена подробна библиография за Пърличева, заедно съ хубави статии, въ които сж изнесени важни данни за живота и книжовната дейност на този неспокоенъ будителъ отъ Македония.

СЪДЪРЖАНИЕ:

	Стр.
Гр. С. Пърличевъ	III
Автобиография	1
Сердарьтъ	103

КНИГАТА „ИЗБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ
НА ГРИГОРЪ С. ПЪРЛИЧЕВЪ“,
УРЕДЕНА ОТЪ Г. КОНСТАНТИ-
НОВЪ, ИЗДАДЕ КНИГОИЗДАТЕЛ-
СТВО „ХЕМУСЪ“, А Я ОТПЕЧАТИ
ПЕЧАТНИЦА „КУЛТУРА“ ПРЕЗЪ
М. ЯНУАРИЙ 1939 ГОДИНА ВЪ
ДВЕ ХИЛЯДИ ЕКЗЕМПЛЯРА

1784
158511

ричег

НИНЕР

17

